MASROP E-Dergi

Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi

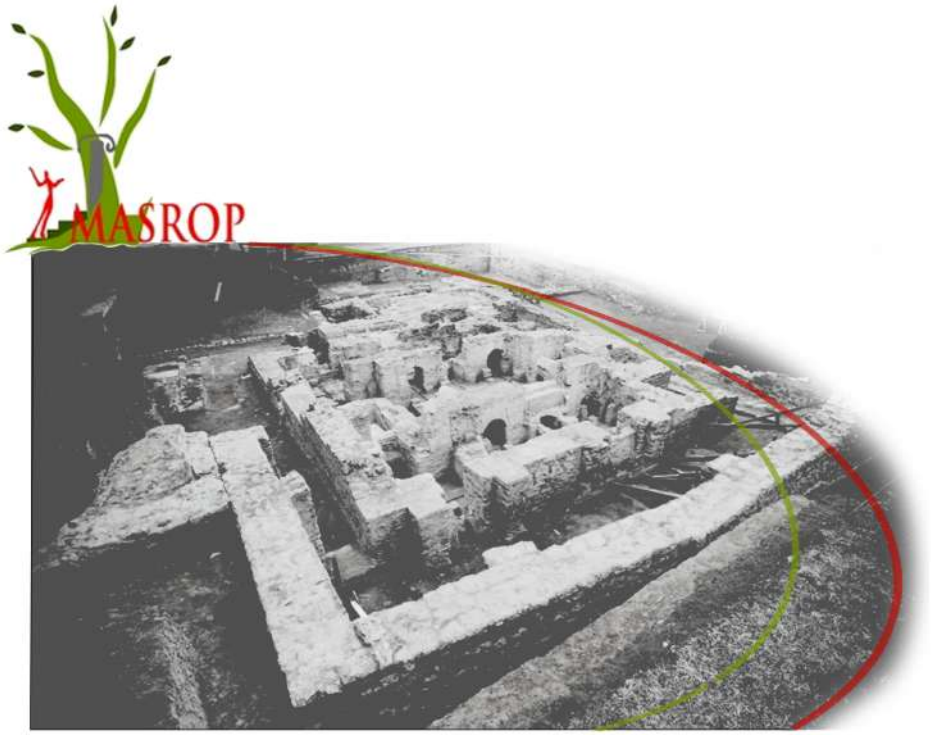

MASROP E-Dergi
Cilt 18.2 Kasım 2024

© MASROP E-Dergi, 2024

Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi
MASROP E-Dergi
E-Journal Common Platform of Architects, Archaeologists, Art Historians and Conservator-Restorers

MASROP E Dergi Ulusal Hakemli bir elektronik dergidir
MASROP E Dergi is a National Refereed Journal

Türkçe olarak yılda 2 sayı (Nisan ve Kasım) yayınlanır.
Published in Turkish annually in two issues (April and November)

Elektronik Site Sorumlusu / *Web and Graphic Design*
Selçuk Öztürk

E-Dergi Tasarım / *E-Journal Design*
Öğr. Gör. (MA) Ceren Baykan (TÜ); Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ)

Posta Adresi / *Address*
Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, I. Bina, Kat 1, oda nu.: 106, Klasik Arkeoloji Laboratuvarı, Güllapoğlu Yerleşkesi
22030, Merkez / Edirne

Telefon / *Phone*
0-284-235 95 27 Dâhili: 1202

E-posta Adresi / *E-mail*
masrop.e.dergi@gmail.com

İnternet Adresi / *Web Address*
http://www.masrop.org
https://dergipark.org.tr/tr/pub/masrop

ISSN: 1307-4008

Ön Kapak Tasarım
Ceren Baykan (TÜ)
Dergimizin bu sayısındaki Seviç, Fulya, "Dragos Hamamı: Mimari ve Teknolojik Bir Değerlendirme", makalesinin Resim 4 görseli kullanılarak tasarlanmıştır.

Cilt 18 Sayı 2 KASIM 2024

Yayımlanan makalelerin yayın hakkı saklıdır. MASROP E-Dergi'de yer alan makaleler (tekil veya toplu şekilde) basılı olarak çoğaltılamaz veya yayımlandığı sitelerden indirilerek, ticari veya başka bir amaçla dijital platformlarda paylaşılamaz. **Yayın etiği açısından yazarların (indirdiği pdf dosyayı doğrudan yüklemesi değil),** personel sayfalarında ve *academia.edu* / *researchgate.net* gibi açık akademik veri tabanlarında **makalesinin yayınlandığı sayfanın uzantısını yüklenerek dosya ulaşımı vermesi uygundur**. Bilimsel yayınlarda kaynak gösterilerek alıntı halinde kısmi kullanımlar mümkün olmakla birlikte görsellerinin başka yayında kullanımı makale yazarının, görsel sahibinin özel iznine bağlıdır. Makalelerin yazın ve görsel içeriğinin etik ve yasal sorumluluğu yazar(lar)ına aittir. MASROP E-Dergi makalelelerinin görselleri aksi belirtilmediği ve kaynak gösterilmediği sürece makalenin yazarına aittir.

© MASROP E-Dergi, 2024

Yayın Kurulu / *Editorial Board*

Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ) ***Baş Editör***

Doç. Dr. Ergün Karaca (TÜ) ***Editör***

Ceren Baykan (TÜ) ***Yayın Editörü***

Uğur Alanyurt (MSGSÜ) ***Yardımcı Yayın Editörü***

Onursal Yayın Kurulu / *Honorary Editorial Board*

Oktay Ekinci Onursal Başkan / *Honorary Chief Editor (Vefat 2013)*

Prof. Dr. Belkıs Dinçol (İÜ *emekli*)

Prof. Dr. Turan Efe (Şeyh Edebali Ü *emekli*)

Prof. Dr. Mehmet Özdoğan (İÜ *emekli*)

Prof. Dr. Nuran Şahin (Ege Ü *emekli*)

Prof. Dr. Elif Tül Tulunay (İÜ *emekli*)

Dr. Işık Şahin (TÜ *emekli*)

Dr. Aksel Tibet (İFEA İstanbul / *Vefat 2019*)

Alan Editörleri / *Field Editors*

Prof. Dr. Atilla Batmaz (Ege Ü) - ***Önasya Arkeolojisi Alan Editörü***

Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ) - ***Antik Çağ Arkeolojisi Alan Editörü***

Prof. Dr. Ayla Sevim Erol (Ankara Ü) - ***Antropoloji Alan Editörü***

Prof. Dr. Hasan Peker (İÜ) - ***Hititoloji Alan Editörü***

Prof. Dr. Gülgün Yılmaz (TÜ) - ***Sanat Tarihi Alan Editörü***

Doç. Dr. Aliye Erol (İÜ) - ***Nümizmatik Alan Editörü***

Doç. Dr. Ümit Güder (Charles Ü / Prag) - ***Arkeometri Alan Editörü***

Doç. Dr. Nil Orbeyi (MSGSÜ) - ***Mimarlık Alan Editörü***

Doç. Dr. Fatma Banu Uçar Çakan (İÜ) - ***Koruma Onarım Alan Editörü***

Doç. Dr. Alper Yener Yavuz (Mehmet Akif Ersoy Ü) ***- Paleoantropoloji Alan Editörü***

Mert Uğur Kara (TÜ) - ***İngilizce Dil Editörü***

Sekreterya Kurulu / *Secretariat Board*

Didem Baş (TÜ), Coşkun Sivil (TÜ), Gamze Üsküplü Akgül (TÜ), Osman Vuruşkan (TÜ)

Dergimiz ***Academic Search Complete, EBSCO, Academic Journal Index, WorldCat*** ve ***ASOS*** gibi alan indekslerinde taranan "**Alan İndeksleri Tarafından Taranan Ulusal Hakemli Dergi**" konumundadır. Dergipark (https://dergipark.org.tr/tr/pub/masrop) ile ana siteden (http://masrop.org/) eş zamanlı ve elektronik olarak yayımlanmaktadır.

Hakem Danışma Kurulu / *Advisory Board*

Unvan ve soyadı alfabetik / *Title and surname alphabetic*

Prof. Dr. Selim Ferruh Adalı (Ankara Sosyal Bilimler Ü)
Prof. Dr. Serdar Aybek (DEÜ)
Prof. Dr. Daniş Baykan (TÜ)
Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın (İÜ)
Prof. Dr. Başak Boz (TÜ)
Prof. Dr. Sedef Çokay Kepçe (İÜ)
Prof. Dr. Yeşim Doğan (Ankara Ü)
Prof. Dr. Ayla Sevim Erol (Ankara Ü)
Prof. Dr. Timur Gültekin (Ankara Ü)
Prof. Dr. Gül Işın (Akdeniz Ü)
Prof. Dr. Hatice Kalkan (Tekirdağ N. Kemal Ü)
Prof. Dr. Necmi Karul (İÜ)
Prof. Dr. Gülriz Kozbe (Batman Ü)
Prof. Dr. Sevgi Lökçe (Atılım Ü)
Prof. Dr. Hüseyin Sami Öztürk (Marmara Ü)
Prof. Dr. Gürcan Polat (Ege Ü)
Prof. Dr. Hamdi Şahin (İÜ)
Prof. Dr. Gülsün Umurtak (İÜ)
Prof. Dr. Gülgün Yılmaz (TÜ)

Prof. Dr. Sennur Akansel (TÜ)
Prof. Dr. Atilla Batmaz (Ege Ü)
Prof. Dr. Yener Bektaş (Ahi Evran Ü)
Prof. Dr. Demet Binan (MSGSÜ)
Prof. Dr. Özlem Çevik (TÜ)
Prof. Dr. Arzu Demirel (M Akif Ersoy Ü)
Prof. Dr. Serra Durugönül (Mersin Ü)
Prof. Dr. Bekir Eskici (Ankara HBVÜ)
Prof. Dr. Gül Gürtekin Demir (Ege Ü)
Prof. Dr. Kaan İren (MSKÜ)
Prof. Dr. Semiha Kartal (TÜ)
Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem (MSGSÜ)
Prof. Dr. Dinçer Savaş Lenger (AÜ)
Prof. Dr. M. Sacit Pekak (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Hasan Peker (İÜ)
Prof. Dr. Nazire Papatya Seçkin (MSGSÜ)
Prof. Dr. Murat Türkteki (Şeyh Edebali Ü)
Prof. Dr. Ahmet Yaraş (TÜ)

Doç. Dr. N. Çiçek Akçıl Harmankaya (İÜ)
Doç. Dr. Ahmet İhsan Aytek (Mehmet Akif Ersoy Ü)
Doç. Dr. Adnan Baysal (Ankara Ü)
Doç. Dr. Emre Erdan (AMÜ)
Doç. Dr. Kenan Eren (MSGSÜ)
Doç. Dr. Hüseyin Erpehlivan (Şeyh Edebali Ü)
Doç. Dr. Lale Doğer (Ege Ü)
Doç. Dr. Ümit Güder (Charles Ü / Prag)
Doç. Dr. Gökhan Kağnıcı (KÇÜ)
Doç. Dr. Erkan Konyar (İÜ)
Doç. Dr. Alptekin Oransay (Anadolu Ü)
Doç. Dr. Aşkım Özdizbay (İÜ)
Doç. Dr. Deniz Sarı (Bilecik Şeyh Edebali Ü)
Doç. Dr. Özgür Turak (İÜ)
Doç. Dr. Özgü Çömezoğlu Uzbek (İÜ)
Doç. Dr. Alper Yener Yavuz (MAEÜ)
Doç. Dr. Aslıhan Yurtsever Beyazıt (İÜ)

Doç. Dr. Çiler Altinbilek Algül (İÜ)
Doç. Dr. Emma Louise Baysal (Ankara Ü)
Doç. Dr. Mustafa Bilgin (A Kocatepe Ü)
Doç. Dr. Cevdet Merih Erek (AHBVÜ)
Doç. Dr. Melda Ermiş (İÜ)
Doç. Dr. Aliye Erol (İÜ)
Doç. Dr. Bülent Genç (Mardin Artuklu Ü)
Doç. Dr. İlkan Hasdağlı (TÜ)
Doç. Dr. Ergün Karaca (TÜ)
Doç. Dr. Hüseyin Köker (SDÜ)
Doç. Dr. Nil Orbeyi (MSGSÜ)
Doç. Dr. Müjde Peker (İÜ)
Doç. Dr. Ayça Tiryaki (İÜ)
Doç. Dr. Fatma Banu Uçar Çakan (İÜ)
Doç. Dr. Derya Yalçıklı (ÇOMÜ)
Doç. Dr. Nalan Damla Yılmaz Usta (SDÜ)
Doç. Dr. S. Melike Zeren Hasdağlı (TÜ)

Dr. Handegül Canlı (KSİ Ü)
Dr. Öznur Gülhan (Ankara Ü)
Dr. Serdar Mayda (Ege Ü)
Dr. Feyzullah Şahin (İzmir Demokrasi Ü)
Dr. Fuat Yılmaz (TÜ)

Dr. Baki Demirtaş (TÜ)
Dr. Burcu Kırmızı (Y TÜ)
Dr. Hüseyin Murat Özgen (MSGSÜ)
Dr. Veysel Tolun (ÇOMÜ)

-

-

Cilt 18 Sayı 2 Kasım 2024 Hakemleri

Doç. Dr. Melda Ermiş (İÜ)
Doç. Dr. Oğuz Koçyiğit (ÇOMÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Can Erpek (NHBVÜ)

Doç. Dr. Ferda Barut Kemirtlek (Anadolu Ü)
Doç. Dr. Aysel Nazlı Soykan (KÜ)
Dr. Elif Güngör (Akdemiz Ü)

İçindekiler

MASROP E-Dergi Künye ii

MASROP E-Dergi Yayın Kurulu / *Editorial Board* iii

MASROP E-Dergi Hakem Danışma Kurulu / *Advisory Board* iv

İçindekiler v

Editörden vi

Araştırma Makalesi

Hasan Sercan Sağlam 1-26
Kastellion'un (Yeraltı Camii, İstanbul) Mimari Tarihine Dair Yeni Bulgular
New Findings on the Architectural History of the Kastellion (Yeraltı Mosque, Istanbul)

Fulya Seviç 27-51
Dragos Hamamı: Mimari ve Teknolojik Bir Değerlendirme
Dragos Bath: An Architectural and Technological Evaluation

Editörden

Masrop E-Dergimizin Kasım 2024 sayısını, 17 Kasım 2024 tarihinde kaybettiğimiz, Sümer tabletleri üzerinde önemli çalışmalar gerçekleştirmiş bilim insanı Muazzez İlmiye Çığ hatırasına adıyoruz.

Dergimizin bu sayısında iki araştırma makalesini siz değerli okuyucularımızla buluşturduk. Sayımızın ilk makalesi Doç. Dr. Hasan Sercan Sağlam tarafından yazılan "Kastellion'un (Yeraltı Camii, İstanbul) Mimari Tarihine Dair Yeni Bulgular" başlıklı çalışmadır. Bu makalede İstanbul'un Bizans Dönemi'ne ait önemli yapılarından Kastellion, mimari tarihi, kaynakların değerlendirmesi, yeni mimari ve arkeolojik verileri sunularak yorumlanmıştır. Sayımızın ikinci makalesi Dr. Fulya Seviç tarafından kaleme alınan "Dragos Hamamı: Mimari ve Teknolojik Bir Değerlendirme" başlıklı çalışmadır. Bu makalede, İstanbul'un Kartal ilçesinde bulunan ve MS 6. yüzyıla tarihlendirilen Dragos Hamamı'nın mimari, su yönetimi ve ısıtma teknolojileri gibi özellikleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Dergimizin yazım kurallarında yapılan güncellemeye dergipark ve Masrop E-Dergi web sitesinden ulaşabilinecektir.

Her iki makalemizin siz değerli okuyucularımıza ulaşmasında büyük emekleri olan Masrop E-Derginin Kasım 2024 sayısının değerli hakemlerine teşekkürlerimizi sunarız. Kasım 2024 sayımızın siz değerli okuyucularımıza faydalı olmasını dileriz.

Edirne, Kasım 2024

Sağlam, Hasan Sercan, "Kastellion'un (Yeraltı Camii, İstanbul) Mimari Tarihine Dair Yeni Bulgular", ***MASROP E-Dergi 18.2***, 2024, 1-26.

Araştırma Makalesi

ISSN: 1307-4008

Kastellion'un (Yeraltı Camii, İstanbul) Mimari Tarihine Dair Yeni Bulgular

New Findings on the Architectural History of the Kastellion (Yeraltı Mosque, Istanbul)

Hasan Sercan SAĞLAM*

Öz

İstanbul'un Bizans Dönemi anıtlarından Kastellion (günümüzde Yeraltı Camii), birçok tarihi olaya tanıklık etmiştir. Bilimsel araştırmaların ilgi alanına 20. yüzyılla beraber giren yapıya dair başlıca argümanlar günümüze dek son halini alsa da özellikle mimari tarihine yönelik bilinmezlikler halen sürmektedir. Bunun nedeni, başvurulan sınırlı sayıdaki birincil kaynağın kapsamlı şekilde ele alınmayıp, bazı konuların üstünkörü yorumlanması yanında, anıtın etrafındaki yoğun yapılaşmış çevre ve modern ekler nedeniyle, mimari belgelemede karşılaşılması kuvvetle muhtemel fiziksel engellerdir. Kastellion'a dair muğlak kalmış söz konusu noktalardan en dikkat çekeni, yapının ortaya çıkış süreciyle birlikte ilk inşa tarihidir. Osmanlı Dönemi öncesindeki mimari evreleri ise ancak kısmen ortaya konabilmiştir. Anıta ev sahipliği yapan Galata bölgesi akademik literatürde sıklıkla yer almasına karşın, Kastellion'un tarihi ile ilgili verilerin güncel yayınlarda ihtilaflı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu makale, Kastellion'un Osmanlı öncesi mimari tarihini temel düzeyde yeniden değerlendirme iddiasındadır. Çalışmada, tüm birincil kaynakların tekrardan ele alınması yanında, yeni mimari ve arkeolojik veriler sunularak yorumlanmaktadır. Başlıca bulgular, yapının 6. yüzyıl sonlarındaki ilk inşasını teyit ederken, 1267 dolaylarında önemli ölçüde tahrip edildiğini ortaya koymakta, 1391 öncesinde ise Cenevizliler tarafından kapsamlı bir yeniden inşaya işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Konstantinopolis, Galata, Kastellion, Yeraltı Camii, Mimari tarih

Abstract

The Kastellion (today Yeraltı Mosque) as one of the monuments of the Byzantine Period in Istanbul, has witnessed many historical events. The main arguments about the building, which attracted scientific research in the 20th century, have been finalized until today. However, certain gaps continue, especially regarding its architectural history. The reason for this is that the limited number of primary sources consulted are not comprehensively discussed and some topics are interpreted superficially, as well as the physical obstacles that are likely to be encountered during architectural documentation due to the densely built environment around the monument and its modern annexes. One of the most striking ambiguous points about the Kastellion is the emergence process of the structure and its first construction date. The architectural phases before the Ottoman Period have only been partially revealed. Although the Galata region, which hosts the monument, is frequently included in the academic literature, information regarding the history of the Kastellion appear to be controversial in current publications. Therefore, this article fundamentally re-evaluates the Kastellion's Pre-Ottoman period in terms of architectural history. The study reviews and interprets all primary sources after new architectural and archaeological data. The main findings confirm a first construction in the late 6th century, reveal a significant destruction around 1267, and point to an extensive reconstruction by the Genoese before 1391.

Keywords: *Constantinople, Galata, Kastellion, Yeraltı Mosque, Architectural history*

* Doç. Dr., Koç Üniversitesi, Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Merkezi (GABAM), Doktora Sonrası Araştırma Görevlisi, e-posta: saglam.h.sercan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6621-0436.

Makale Gönderim Tarihi: 03.07.2024
Yayına Kabul Tarihi: 27.09.2024

Giriş

Galata, İstanbul'un kuzey semtlerinden biri olarak Tarihi Yarımada'nın dışında, Haliç'in diğer yakasında ve bugün Beyoğlu ilçe sınırları içerisinde yer alır. Hem Haliç hem de İstanbul Boğazı'ndaki kıvrımlı sahil şeridi nedeniyle doğal liman özelliklerine sahip Galata'nın yaklaşık koni biçimli topoğrafyası, batıdan doğuya sırayla Azapkapı, Karaköy ve Tophane semtleri boyunca kıyı düzlüğü şeklindedir. Daha sonra, kuzeye doğru bir sırt meydana getiren dik yamacı takip ederek yükselip, Kuledibi'nde ara bir düzlüğe ulaşır. Yükselti bu noktadan Şişhane'ye yine aynı formda devam ederek tepe üstünü tamamlar. Yakın çevresine hâkim doğal yapısı, Galata'ya tüm Haliç, Boğaz ve İstanbul'a doğrudan görüş sunar.

Tarihi Galata bölgesinin güneydoğu kıyısında, günümüzde Karaköy semtiyle kesişen Kemankeş Karamustafapaşa Mahallesi'ndeki 94 Ada 9 Parsel üzerinde, sahile yaklaşık 50 m mesafede yer alan Kastellion (günümüzde Yeraltı Camii), İstanbul'un aslen Bizans Dönemi anıtlarından nispeten küçük bir savunma yapısıdır (Resim 1). Yaklaşık boyutları 40 m genişlik, 50 m uzunluk ve maksimum 10 m yüksekliktir. Güneydoğuda Kemankeş Caddesi, kuzeybatıda Karantina Sokak üzerinden ulaşılan dikdörtgen planlı yapının bu cephelerinde basamaklarla inilen girişler, ayrıca iç mekâna bakan kemerli açıklıklar vardır. Uzun yaşamı boyunca çokça değişikliğe uğramış bu anıtın korunabilmiş esas bölümü, tonozlu birimlerden oluşan, yarım bodrum görünümlü basık mahzendir (Resim 2-3). Bunun üzerinde yükselen duvarlar ise ortada platform biçiminde bir avlu meydana getirir. Etrafını, modern yıkımlar nedeniyle bugün ancak yarı yarıya, kuzeybatı ve kuzeydoğu cepheler boyunca çevreleyen duvarların kesiştiği kuzey köşe, payanda biçiminde aşağı doğru hafif eğimlidir.

Resim 1. Kastellion/Yeraltı Camii'nin Günümüzde Karaköy'deki Konumu

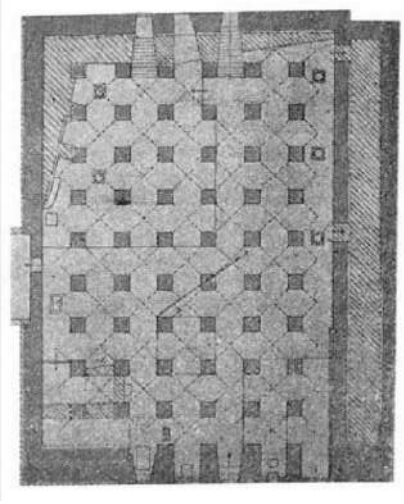

Resim 2. Yeraltı Camii'nin Kat Planı
Resim 3. Yeraltı Camii'nin Kemankeş Caddesi'nden Ulaşılan Ön (Güneydoğu) Cephesi

Kastellion'la ilgili birçok araştırma olsa da yapının mimari tarihine dair bilinmezlikler söz konusudur. Özellikle de ortaya çıkış süreciyle birlikte ilk inşa tarihi yanında, Osmanlı Dönemi öncesindeki mimari evreleri halen açıklığa kavuşturulamamıştır. İlgili birincil kaynaklara doğrudan başvurulmadan yapılmış yorumların, ayrıca anıtın mimari belgelenmesini önemli ölçüde kısıtlayan modern inşaların, tüm bunlara neden olduğu söylemek yanlış olmaz.

Galata'daki Bizans ve Ceneviz tahkimatlarını güncel olarak ele alan Koç Üniversitesi Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Merkezi (GABAM) İstanbul Surları Projesi'nin (Uzantı 2) ön bulguları sonucu ortaya çıkmış bu makalede, Kastellion'un Osmanlı Dönemi öncesi mimari tarihi temel düzeyde yeniden değerlendirilmektedir. İlk bölümde, Galata'nın Geç Antik Çağ kent surları tarihsel kaynaklar üzerinden tanıtılmaktadır, zira bu tahkimat grubuna sıkça atfedilmiş akıbet, aslında Kastellion'un mimari tarihindeki önemli bir aşamayı perdelemektedir. İkinci bölümde birincil kaynaklara odaklanılıp, Kastellion'un mimari tarihine yönelik mevcut argümanlar tartışılmaktadır. Daha sonra bölgenin kronolojisi Geç Bizans Dönemi'ne kadar ana hatlarıyla sürdürülerek, yeni bir tarihsel tartışmada bulunulmaktadır. Ardından Galata'daki Ceneviz sur sistemi ile bu esnada Kastellion'un geçirdiği değişimler özetlenmektedir. Son bölüm, yeni saha verileri ışığında yapının mimari tarihini tartışmakta, bu arada önceki bölümlerde değinilen tarihsel süreçlerle ilişkilendirmektedir.

Galata Bölgesinde İlk Tahkimatlar: Sykai'nin Geç Antik Çağ Kent Surları

2. yüzyılın sonunda Dionysios Byzantios, günümüzde Galata olarak bilinen bölgenin tarihçesini, Byzantion'un MÖ 7. yüzyılın ortalarındaki efsanevi kuruluşu bağlamında Megaralılara dayandırıp, kendilerinin döneminden kalma ve o esnada hala mevcut bazı anıtlar ile mevki isimlerini sıralar. "Sykides" (incirlik) şeklinde ifade ettiği tahkimsiz yöre, söz konusu incir ağaçlarıyla kaplıdır. Yerleşim, bazı tapınaklarla beraber günümüz Karaköy-Tophane hattı boyunca devam ederken, Karaköy-Azapkapı-Kuledibi hattı gayrimeskun arazidir (Byzantios 2010: 49-53).

Byzantion'un 324-330'da Konstantinopolis adıyla yeniden kuruluşu sonucu, imparatorluğun yeni başkentinin 13. mahallesi olarak belirlenen Sykai, Honorius (hük. 395-423) döneminde gelişme kaydeder. 5. yüzyılın ortasında *Notitia Urbis Constantinopolitanae*, burayı küçük bir körfez yoluyla kentten ayrılan, karşı kıyıdan sık tekne seferleri düzenlenen ve dar sahil şeridindeki ana caddesi haricinde dağın yamacında yer alan bir mahalle olarak tanımlar. Ayrıca kilise, Honorius Hamamı, Honorius Forumu, tiyatro, tersane, 431 ev, bir büyük sıra sütunlu

cadde, beş özel hamam, bir halk fırını, dört özel fırın ve sekiz ekmek dağıtım standı listeler (Matthews 2012: 95-96). *Notitia* Sykai'de surdan söz etmez, lakin 7. yüzyıl tarihli Chronicon Paschale, Sykai'de ilk surların I. Konstantinos (hük. 306-337) tarafından inşa edildiğini kaydeder (Chr. pasch.a, 134-135)[1].

487'de Theodericus önderliğinde Konstantinopolis önlerine ilerleyen Ostrogotlar, Sykai'yi işgal ederler (Malalas 2000: 306-307). Yine Ioannes Malalas ve Chronicon Paschale'ye göre, harap olan Sykai'yi 528'de restore eden I. Ioustinianos (hük. 527-565), buranın tiyatrosunu ve surlarını tamir ettirir. Ayrıca Haliç'in iki yakasını bağlayan bir köprü yaptırır ve mahalleyi bağımsız bir kent statüsüne yükselterek "Ioustinianopolis" şeklinde yeniden isimlendirir (Chr. pasch.b, 110; Malalas 2000: 356). Prokopios, Ioustinianos Veba Salgını'nda 542'de, Konstantinopolis'te mezar yeri azlığı nedeniyle, Sykai'deki surlara ait kulelerin çatılarının söküldüğünü, salgından ölenlerle baştan aşağı doldurulduğunu ve çatıların bu kulelerin üzerine geri konduğunu ifade eder (Prok.a, 2.23.9-11). Bir süre sonra surların esas işlevine geri kavuştuğu anlaşılır, zira Agathias'ın tanıklığında, Kutrigurların Trakya üzerinden Konstantinopolis'e akınlarına karşı 559'da Sykai'deki surlara muhafızların konuşlandırıldığı görülür (Agathias 1967: 182).

552'de I. Ioustinianos tarafından Sykai'de Hagia Eirene Kilisesi inşa edilir. Bu konumda Ceneviz döneminde San Domenico Kilisesi, günümüzde ise Arap Camii bulunur (Prok.b, 1.7.2; Malalas 2000: 414-415)[2]. Mahalledeki bir diğer kilise yapısı olarak, ilk inşa tarihi meçhul fakat 515 itibariyle faal Hagia Thekla ise sahile yakın bir konumda, Ceneviz döneminde San Michele Kilisesi, günümüzde ise Rüstem Paşa Kervansarayı'nın (Kurşunlu Han) bulunduğu yerdedir. Patrik Fravitas'ın (hük. 489-490) daha önce burada papazlık yaptığı kayıtlıdır (I. Nikephoros 1829: 775; Malalas 2000: 332)[3]. *Novellae Constitutiones*'te I. Ioustinianos'un miras hukukuna dair bir kanunda emsal olarak sözünü ettiği vakaya göre, Sykai'deki surların üzerinde bulunan bir kapı yoluyla, buranın hemen iç tarafında yer alan Hagia Thekla'ya ulaşılır (I. Ioustinianos 2018: 994). Dolayısıyla, Sykai'nin Geç Antik Çağ surlarının bir kısmının Haliç kıyısında, yerleşmenin merkez bölümünü koruyacak şekilde, günümüz Fermeneciler Caddesi boyunca uzandığı anlaşılır. Sykai ile yakın çevresindeki Pegai (Kasımpaşa), Argyropolis (Tophane) ve Elaia/Elaion (Şişhane) gibi mahallelerde bulunan, fakat tam yeri meçhul irili ufaklı bazı diğer kiliselere ve manastırlara yazılı kaynaklarda 4-13. yüzyıllar boyunca rastlanır (Janin 1950: 416-427; 1969: *Passim*) (Resim 4).

Yerleşmede Küçük Bir Kale: *Patria*'ya Göre Kastellion'un Ortaya Çıkışı

Leontios'a (hük. 695-698) isyan eden III. Tiberios Apsimaros (hük. 698-705), Konstantinopolis'te tahta çıkmadan önce Sykai'yi ele geçirip burada kamp kurar (Theophanes 1883: 370-371; I. Nikephoros 1990: 98-99). Ardından, Osmanlı Dönemi boyunca önce Kurşunlu Mahzen, daha sonra Yeraltı Camii olarak anılacak Kastellion adlı küçük kalenin bilinen ilk tanığı Theophanes, 717-718'deki Emevi kuşatmasında, Haliç'in girişini düşman gemilerine karşı kapatan deniz zincirinin kuzey ucunun bağlandığı bu savunma yapısının kullanıldığını aktarır. "*Kastellion ton Galatou*" (καστελλίον τών Γαλάτου) biçiminde ifade ettiği üzere, isminin ardından gelen sıfat yoluyla kalenin "Galates'in" şeklinde Gallia veya Galatia'dan anonim bir kişiye (Γαλάτης/*Galates*) atfedildiği anlaşılır (Theophanes 1883: 395-396). Bu özgün ismini ufak farklılıklarla Geç Bizans Dönemi'ne kadar koruyacaktır. Yapıdan söz eden bir diğer erken kaynak Patrik I. Nikephoros (hük. 806-815) ise çetin 762-763 kışından söz ederken, Haliç kıyısındaki yerini tanımladığı tahkimata, "Galates'in namlı kale" biçiminde kısaca değinir (τὸ Γαλάτου λεγόμενων 'ίδρυται φρούριον) (I. Nikephoros 1990: 148-149). 12. yüzyılda Ioannes

[1] Galata bölgesi ile çevresinin antikitesi için bakınız Dalleggio d'Alessio 1946: 218-238; Gyllius 1997: 192-198.
[2] Hagia Eirene ve devamındaki yapılar için bakınız Palazzo 2014: 26, 77-96.
[3] Hagia Thekla ve devamındaki yapılar için bakınız Çınaryılmaz ve Ar 2020: 15-29.

Tzetzes, ismin kökenini MÖ 3. yüzyıl sonunda Brennos önderliğinde Balkanları işgal eden Galyalıların (Γαλάται/*Galatai*) Byzantion'a ulaşıp, karşısındaki günümüz Galata bölgesine yerleşmeleriyle ilişkilendirir (Tzetzes 1826: 417-418).

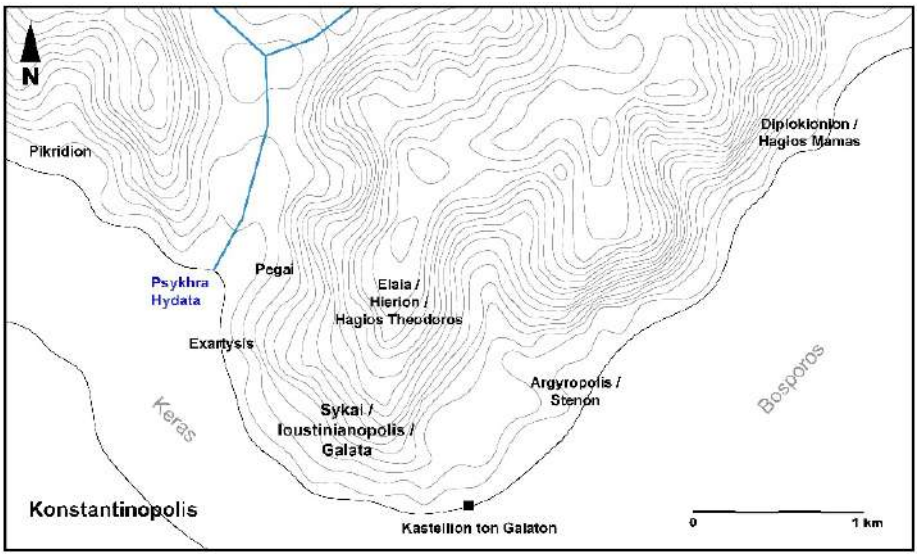

Resim 4. Bizans Dönemi'nde Galata Ve Yakın Çevresinin Tarihsel Topografyası

Aslında Kastellion'un ilk inşasından söz eden kaynak, 10. yüzyılda bunu geriye dönük şekilde yapan, güvenilirliği kimi zaman tartışmalara konu olmuş anonim *Patria Konstantinoupoleos*'tur. Preger (1907: 265) tarafından farklı versiyonlarıyla bir arada derlenen bu vesikaya göre Kastellion, Konstantinopolis önlerine kadar Trakya'nın hemen her bölgesini talan ederek yakıp yıkan, "*Khaganos*" (kağan) olarak ifade edilmiş anonim Bulgar hükümdarına karşı, "Maurikios'un kayınpederi Tiberios" tarafından inşa edilir. Böylelikle, gemiler tecrit edilerek güçlendirme yapılır, ayrıca kundaklanma tehdidinin önüne geçilir. Kastellion'un niçin bu isimle anıldığına yönelikse, aşağıda ele alınan "ἐκαστέλλωσεν δέ τό τείχος" ifadesi kullanılır (Preger 1907: 265).

Öncelikle, Maurikios'un (hük. 582-602) üzerinden yapının banisi olarak tanımlanan kişi II. Tiberios Konstantinos (hük. 574-582) olarak anlaşılır. *Patria*'nın yukarıda alıntılanan kısmından haberdar Meursius'a (1610: 272-273) ve Migne'ye (1866: 595-596, n. 14) göre, "καστελλούν" fiili Latince "castellare" kökenlidir ve "bir yeri [küçük] kale inşa ederek tahkim etmek" anlamına gelir. Dolayısıyla, mevcut ölçüleri itibariyle gerçekten de bir "küçük kale" (castellum) olan ve bulunduğu yerin savunmasını artıran Kastellion'un bu ismi anlamlıdır. *Patria*'yı güncel olarak derleyen Berger (2013: 206-207), yukarıdaki alıntının çevirisinde "ἐκαστέλλωσεν" fiilinin üzerinde pek durmaz ve yüzeysel bir yaklaşımla "suru tahkim etti" ifadesini kullanır. Schreiner'in (2018: 836) aynı bölüme yönelik çevirisi ise "suru kaleye dönüştürdü" şeklindedir. Alıntılanan ifadenin daha kelimesi kelimesine bir çevirisi "[Tiberios] suru [küçük bir] kaleleştirdi" şeklinde önerilebilir. Buradaki sur, Kastellion'un konumundan hareketle, Sykai'yi çevrelediği bilinen Geç Antik Çağ kent surları olmalıdır. O halde *Patria*'da belirtilen eylem mimari açıdan tam olarak ne anlama gelmektedir? Bu surlar bir bütün olarak küçük kaleye mi dönüştürülmüştür; bu surlara küçük bir kale mi eklenmiştir; yoksa bu surların yerini küçük bir kale mi almıştır? Geç Antik Çağ itibariyle Sykai, mahalle ölçeğinde mamur bir yerleşme olduğu üzere, surlarının bir bütün olarak bugünkü Kastellion yapısına dönüştürülmesi, mimari açıdan akla yatkın değildir. İlk bakışta en makul olasılık, surlara küçük bir kalenin eklenmesi gibi durmaktadır.

Oysa birincil kaynaklarda Sykai ilgisinde açıkça "sur" olarak ifade edilmiş bu yapılara dair son çağdaş kaynaklar, önceki bölümde değinildiği üzere, 6. yüzyılın üçüncü çeyreği tarihli Agathias ile *Novellae Constitutiones*'tir. Devamında ortadan kaybolan bu surların günümüzde güzergahı dahi bilinmez. Bu arada 6. yüzyılın ikinci yarısından 13. yüzyılın ortalarında Cenevizlilerin gelişine kadar yaklaşık yedi yüzyıllık bir dönem boyunca Galata bölgesi ancak bazı manastırlar ile kayda değer bir Yahudi mahallesinin bulunduğu, gözden düşmüş bir sürgün ve infaz yeri biçiminde sürekli çatışmalara sahne olan, nispeten metruk ve kırsal bir görünümdedir (bakınız Janin 1950: 425-426). Bu nedenle *Patria* tarafından Kastellion'un inşasına atfedilen dönüşüm, Sykai'de olasılıkla 6. yüzyıldan sonra bakımsız kalarak harap olmuş, yerleşme ölçeğinde zamanla önemini yitirmiş ve 10. yüzyıla değin hiçbir iz bırakmadan -başkentin I. Konstantinos tahkimatları gibi- ortadan kaybolmuş surların yerini, artık bu işlevsel ve kompakt kalenin alması olmalıdır[4].

Haliç'in Konstantinopolis'in güvenliği için kritik bir liman olduğu tartışmasızdır, lakin *Patria*'ya göre Kastellion tam olarak neyi korumaktaydı? *Patria* her ne kadar doğrudan belirtmese de Kastellion sayesinde bazı Bizans gemilerinin düşman tehdidinden uzak tutularak takviye edildiği ifadesi, 717-718'de Emevilere karşı kullanılan zincir olması gereken bir deniz engelini üstü kapalı şekilde tanımlar ve yapının kimliğini netleştirir (Schreiner 2018: 836). Kastellion'un stratejik konumu ve işlevinden hareketle, Haliç'te savunmaya muhtaç halde yatan ve düşman yaklaştırılmaması gereken gemileri tek başına ticari filo olarak düşünmek zordur. Konstantinopolis'in başlıca ticaret limanları hem Haliç hem de kentin Marmara Denizi'ne bakan güney kıyısı boyunca uzanmaktadır (Janin 1950: 218-225, Harita 1)[5]. Gemilerin faal kadırgalar olması da düşündürücüdür, çünkü en geniş sınırlarındaki Bizans'ın muhafaza edilmek yerine düşmanla çatışmaya girmesi beklenen imparatorluk donanmasını, beklenen bir düşmanın Haliç'te deniz yoluyla pusuya düşürmesi düşük bir ihtimaldir. Geç Antik Çağ'da Haliç kıyılarında, 6. mahallede (Eminönü) Neorion, Sykai'de (Galata) Exartysis tersaneleri görülür. Gemilerin donatılıp silahlandırıldığı Armamentarias ise Pikridion'un (Hasköy) kuzey komşusudur (Janin 1950: 225-227, 416-418, Harita 1). Bu nedenle *Patria*'nın, Geç Antik Çağ itibariyle donanmanın kalbi görünümündeki Haliç'te inşa, onarım ve tedarik maksadıyla kızakta ya da demirli halde bekleyen, bu esnada özellikle de kundaklanma karşısında tamamen savunmasız haldeki pasif savaş gemilerine atıfta bulunduğu öne sürülebilir.

Patria'nın ifadesine göre II. Tiberios Konstantinos (hük. 574-582) tarafından Kastellion'un inşasına neden olmuş tehdit, anonim bir hükümdar üzerinden ifade edilmiş Bulgarlardır ve bu haliyle oldukça muğlaktır. *Patria*'nın özellikle de kendisinden önceki tarihsel dönemlere dair her zaman tutarlı bir kaynak olmadığı ön kabulüyle, kalenin inşa dönemi ve söz konusu düşmanın kimliği, literatürde çokça tartışmaya neden olmuştur. Bir grup modern araştırmacı III. Tiberios Apsimaros (hük. 698-705) dönemini önermektedir. Örneğin Mango, I. Nikephoros (1990: 219-220, n. 74) derleme ve çevirisinde, *Patria*'nın Kastellion'u II. Tiberios'a atfetmesinin tamamen hayal ürünü olabileceğini iddia eder. Berger (1994: 485) ise *Patria*'nın isimleri karıştırdığı varsayımıyla, bani imparatorun aslında III. Tiberios olabileceğini öne sürer, zira Kastellion'un çağdaşa yakın ilk bahsi Theophanes tarafından 717-718'e yöneliktir. İddiasını sürdüren Berger (2013: 320) *Patria*'daki "kağan" unvanının aslında Avar hükümdarını tanımladığını, Avar saldırılarının gerçekten de II. Tiberios döneminde başladığını ifade eder. Ancak *Patria*'nın bu unvanı atfettiği Bulgarların ise Bizans topraklarında ancak III. Tiberios dönemine doğru, 680'lerde ortaya çıkmaları üzerinden, mevcut fikrini destekler. *Patria*'ya dair eleştirilere yer veren Erkal (2011: 198-199), özellikle Emevilerin 669'da ve 674-678'de denizden

[4] I. Konstantinos'un Konstantinopolis'teki kent surları için bakınız Camiz, Sağlam ve Özkuvancı 2023: 109-110, 119.

[5] İstanbul'un tarihsel topoğrafyası ve limanları için ayrıca bakınız Müller-Wiener 1998: 6-12; Kuban 2010: 58-68.

Konstantinopolis'i kuşatmalarını aktaran kaynakların, bir kaleden ya da Haliç'e girişi sınırlayan bir zincirden söz etmemesine değinir. Daha sonra III. Tiberios'un Kartaca'yı 698'de Emevilere karşı denizden savunan Bizans ordusunun parçası olması, aynı yıl donanmasıyla önce Sykai'yi ele geçirerek tahta çıkması, ardından da Konstantinopolis'in deniz surlarınına olan katkısına atıfta bulunur. Tüm bu tecrübeleri ve Sykai'nin stratejik yerinin bilincinde olmasından hareketle, Kastellion'u yaptıran kişi olabileceği fikrini destekler.

Bir grup araştırmacı ise Kastellion'u II. Tiberios dönemine tarihlendirmektedir. Janin (1950: 420-421) ve Eyice (1994: 502), *Patria*'daki ifadeden genel bir kabul olarak söz ederler. *Patria*'yla hemfikir Schreiner (2018: 836), ortaya konan akrabalık ilişkisinin II. Tiberios'a net bir atıf olduğunu, kendisinin döneminde Avarların gemilerle Trakya kıyılarını tehdit ettiklerini, III. Tiberios döneminde ise Konstantinopolis'i tehlikeye düşürecek herhangi bir Bulgar saldırısı olmadığını belirtir.

Kastellion'un inşasına sebebiyet vermiş düşman tehdidini irdelemek gerekirse, örneğin dönemin tanığı Agathias, Zabergan liderliğindeki Kutrigurların 558-559 kışında işgal ettikleri Trakya'da üç kola ayrılarak tüm bölgeyi harap edip, nice zulümler yaptıklarını belirtir. Trakya Khersonesos'una (Gelibolu) hücum eden grup, burayı karadan kapatan suru aşmak için 600 askerli 150 kayığı Ainos (Enez) yakınlarından denize indirir. Konstantinopolis'e hücum eden ve bu esnada Sykai'deki surlara muhafızların yerleştirilmesine sebep olan, bir bölümü 7000 süvariden oluşan diğer grup ise Melantias'ta (Küçükçekmece) kamp kurar. Daha sonra da buradaki savaşta Belisarios tarafından mağlup edilir (Agathias 1967: 182-197). İşgalin bir başka tanığı olan Victor Tunnunensis, Kutrigurların Sykai'ye kadar ulaştıklarını ifade eder (Hartmann 2001: 52). Daha sonra, Schreiner'in (2018: 835-840) de irdelediği üzere, Iohannes Biclarensis 575-580 dolaylarında Avarların önce Marmara Denizi kıyılarını ablukaya alarak tüm Trakya sahilleri boyunca seyreden gemilere kurnazca saldırdıklarını, daha sonra Trakya'yı karadan talan edip ilerleyerek, surlarının epey uzağından da olsa Konstantinopolis'i kuşattıklarını aktarır (Hartmann 2001: 68-69).

Golden (1990: 256-284), 6-7. yüzyıllarda faal Kutrigurlar ve Utigurlar ile Bulgarların aynı soydan geliyor olmalarının altını çizer. Kim'e (2013: 123) göre, Hunlar Ernak'ın yönetimi altında devam ederek, Kutrigur ve Utigur Hun-Bulgarlarına dönüşürler. Pohl (1998: 13-24) ise 9. yüzyılın başlarında Avar siyasi varlığının nihai olarak sonlanmasıyla, tanımlı bir çerçevede Bulgarlarla ilişkilendirdiği Avar kimliğinin neredeyse anında ortadan kaybolduğunu belirtir. Haliyle, 10. yüzyıl tarihli *Patria*'nın geriye dönük ve biraz da tuhaf şekilde, Avar hükümdarı "kağan" unvanlı lidere sahip "Bulgar" referansını doğrudan 680'lerin Birinci Bulgar İmparatorluğu olarak değerlendirmek yersizdir. Berger'in (2013: 320) temel Bizans kaynağı *Patria* tarafından acaba birkaç yüzyıl öncesi düşmanının etnik kimlik detayları mı, yoksa hüküm süren Bizans imparatorunun kimliği mi karıştırılmış olabilir sorunsalında, kanaatini ikinciden yana kullanması basit ve temelsiz bir şartlanmadır. Öyle ki Victor Tunnunensis dahi 6. yüzyıl tanıklığında Kutrigurlardan "Bulgarlar" olarak bahseder (Hartmann 2001: 52). Bu durumda *Patria*, kendi ulusunun liderinden pekâlâ emin şekilde, ilintili herhangi bir Doğu Avrupa eski topluluğunu 10. yüzyıl perspektifinden yüzeysel biçimde tanımlamış da olabilir. Sağladığı Trakya genelinin talan edilmesi ve Konstantinopolis'i etkileyecek şekilde denizden tehdit oluşturulması detayları ise Kutrigurların ve Avarların yukarıda aktarılan 6. yüzyılın ikinci yarısı saldırılarıyla tutarlıdır. 7. yüzyıl sonu Bulgar akınlarıyla örtüşmez. Yine de Kastellion'un banisi ve ilk inşasının, arkeolojik ve mimari verilerden yoksun şekilde, birtakım tarihsel argümanların arasında açmaza sürüklendiği aşikardır.

Orta Bizans Dönemi'nden Cenevizlilerin Gelişine Bölgenin Dönüşümü: Meçhul Bir Tahribat

9. yüzyıl dolaylarında yazılı kaynaklar mahalleyi genellikle Haliç'in diğer yakasındaki konumu üzerinden "karşı taraftaki Sykai" (*peran en Sykais*) şeklinde betimler (Theophanes 1883: 132, 228, 352). Bu arada deniz zincirinin kuzey ucunu koruyan Kastellion'un bulunduğu mevki, kalenin sıfatı nedeniyle artık "*ton Galatou*" olarak anılmaya başlanır. Sykai ise buranın batısı boyunca, Pegai'ye (Kasımpaşa) kadar uzanan mahalledir (Delehaye 1902: 902-903). 921'deki Pegai Savaşı'nda Bulgarlar günümüz Kasımpaşa civarındaki Haliç kıyılarından Boğaz'a kadar tüm bölgeyi ateşe verip talan ederler. Symeon Logothetes, bu esnada kumandan Leon Argyros ve Pothos Argyros kardeşlerin Kastellion'a sığındıklarını aktarır (Logothetes 2006: 317). Küçük yapısı nedeniyle Leon Diakonos'un "Kastellion kulesi" (*Kastelliou pyrgoma*) olarak tanımladığı yapının, II. Nikephoros Phokas (hük. 963-969) tarafından zinciri gerilerek, Rus deniz saldırılarına karşı 969'da önlem alınır (Diakonos 2005: 129-130)[6]. 10. yüzyıl itibariyle Konstantinopolis *Synaxarion*'unda, Hristiyanlık şehitleri Terentius, Vincentius, Aemilianus ve beraberindekilerin yortusunun her 11 Aralık'ta Kastellion'da gerçekleştirildiği kayıtlıdır (Delehaye 1902: 301). Yaklaşık 1020-1050'ye tarihlenen anonim Fâtımî kozmografyası, Konstantinopolis'in başlıca demirleme yeri olarak Haliç'i tanımlarken, burada silahhaneler beraberinde bir "burç" bulunduğunu belirtir ki bunlar da sırayla Armamentarias ile Kastellion olmalıdır (Rapoport ve Savage-Smith 2014: 170, 448). Mikhael Attaleiates'e göre, 1077'de Nikephoros Bryennios'un isyanında Haliç'in kuzey kıyılarından Boğaz'a kadar tüm bölge, ahşaptan evlerle dolu Yahudi mahallesiyle birlikte bir kez daha yanarak harap olur (Attaleiates 2012: 456-459).

12. yüzyıl itibariyle, ahşaptan bir çitle birbirlerinden ayrılmış 2000 Rabbani ve 500 Karaim Yahudisinin ikamet ettiği bir getto barındıran mahalleye artık "Pera" biçiminde de rastlanır ki "karşıda/karşı tarafta" anlamına gelen "*pera*/*peran*" kökenlidir (Benyamin 1907: 14). Dördüncü Haçlı Seferi esnasında Temmuz 1203'te, Kastellion'a göre Boğaz tarafında kalan Yahudi mahallesinin (Stanor/Stenon) limanından karaya çıkan Haçlı birlikleri, Niketas Khoniates'in kısaca "kale" (*phrourion*), diğer yandan Geoffroi de Villehardouin, Robert de Clari ve Ernoul gibi çağdaş Latin kaynaklarının ise "Galatas" sıfatıyla tahkimli bir "kule" (tor/tour/turris) olarak tanımladığı bu yapıyı ele geçirirler ve Haliç'i koruyan zincirini kırarlar. Aynı esnada Yahudilerin müreffeh mahallesi de ateşe verilir. Daha sonra Haçlılar, Konstantinopolis'in Nisan 1204'te son bir kuşatma ile ele geçirilip yağmalanmasına kadar Haliç'in karşı kıyısında, Kastellion'da ve bazı evlerde kamp kurarlar (Tafel ve Thomas 1856: 297, 306; Ernoul 1871: 362-366; Villehardouin 1872: 88-91; Clari 1956: 42, 55-56, 75; Khoniates 1975: 542-543).[7] Aynı yıl, işgal edilen Bizans toprakları Haçlılar arasında paylaştırılırken, Boğaz'ın Avrupa kıyılarıyla birlikte tüm Galata bölgesi, yeni kurulan Latin İmparatorluğu'nun hükümdarına bırakılır (Tafel ve Thomas 1856: 473-474)[8].

1260'ta VIII. Mikhael Palaiologos (hük. 1259-1282), Konstantinopolis'i Latin işgalinden kurtarmak amacıyla önce Kastellion önlerine ilerler. Georgios Akropolites ve Theodoros Skoutariotes'e göre imparator, ordusuyla birlikte kentin kuzeyinde, Haliç'in uzak kıyısındaki

[6] "Castellum" (kalecik) kökenli ismiyle örtüşen küçük ölçüleri nedeniyle olsa gerek, makalede değinilen birincil kaynaklardan Leon Diakonos (*pyrgoma*), Haçlılar (tor/tour/turris) ve Arap kozmografyası (*burç*) yapıdan "kule" olarak bahsederler. Diğer yandan I. Nikephoros, Khoniates, Akropolites, Pakhymeres ve Gregoras daha genel bir ifadeyle "kale/hisar" (*phrourion*) tanımlamasına başvururlar. Theophanes, Symeon Logothetes, *Synaxarion*, Leon Diakonos ve *Patria* ise doğrudan "Kastellion" ismini verirler. Tüm bu kaynakların başta Pakhymeres olmak üzere neredeyse tamamının Gallia/Galatialı anonim bir kişiye (*Galatas*/*Galates*) tekil biçimde atfettiği ilgili tahkimatın, Kastellion'dan başka bir yapı olduğu düşünülemez.

[7] Tafel ve Thomas 1856 içinde sırayla Recueil des chroniques de Flandre, "Corpus Chronicorum Flandriae" (293-304) ve IV. Hugues de Campdavaine (Saint-Pol), "Hugonis, Comitis Sancti Pauli, epistola de expugnata per Latinos urbe Constantinopoli" (304-311).

[8] Tafel ve Thomas 1856 içinde Partitio terrarum imperii Romaniae, "Partitio regni Graeci" (452-501).

"Galatas" (Γαλατάς) denen yerde kamp kurar. Görünüşte buradaki kaleye (*tou Galata phrourion*) saldırı düzenlerken, aslında işbirlikçi kuzeni Anselmus'tan Konstantinopolis'in kapılarını açması için yardım bekler, fakat bu plan gerçekleşmez ve yalnızca zaman kaybettiği bölgeyi nihayet terk eder (Skoutariotes 1894: 546-547; Akropolites 2007: 367-368).

Georgios Pakhymeres'in daha sonra Nikephoros Gregoras tarafından kısaca teyit edilen ve bu arada Kastellion'un mimarisi hakkında ayrıntılar sağlayan tanıklığına göreyse, VIII. Mikhael'in Latinlere karşı çok sayıda asker toplayıp "Galatas/Galates'in" kalesini (*tou Galata*/*Galatou phrourion*) güçlü bir saldırıyla kuşatarak ne pahasına olursa olsun ele geçirmek istemesinin nedeni, Latinlerin 1203-1204'te yaptıkları gibi, Konstantinopolis'i oradan ele geçirebileceğini düşünmesidir (Gregoras 1973: 103; Pakhymeres 1984: 166-169). İmparator çadırını epey uzaktaki yüksek ve görünür yere kurarken, emrindeki çeşitli tipte birlikler ise kaleden atılacak okların menzilinin hemen bitimine konuşlanır. O denli bir kale için fazla büyük olan ordu, bir yandan gruplar halinde saldırırken, diğer yandan mancınıklarla taşlar fırlatıp kalenin duvarlarını zorlar. Yine de Latinler teknelerle her gün evlerinden karşıya geçip kalenin deniz kapısından girerek burayı dönüşümlü olarak takviye ederler. Surların iç kısmını, seğirdim yolu görevi gören büyük kalaslarla güçlendirirler. Hasarlı yerleri asma dallarıyla kapatırlar. Bazen başlarını korumak için galerilere inerler, bazen de mazgallara çıkıp etrafı gözetlerler. Okçuları, mazgallı siperlerin dişleri arkasında korunup, aralıklarından beklenmedik anlarda ok atarak kuşatmacılara çokça zayiat verdirirler. Kuşatan ordunun ezici büyüklüğü karşısında kaleden dışarı adım bile atamazken inatla direnirler, çünkü bir taraf için kalenin zaptı şehrin zaptına, diğer taraf içinse kalenin kaybı şehrin kaybına yol açacaktır. Uzayan harekât VIII. Mikhael'in ordusunu umutsuzluğa sürüklerken, Latinlerin moralini yükseltir, zira kuşatmacıların muazzam ordusu tüm gücünü aynı hedefe odaklamasına rağmen, çok daha küçük bir birliğin savunduğu gösterişsiz boyutlardaki kaleyi bir türlü ele geçiremez ve kayıpları her geçen gün artar. Aynı zamanda, büyük bir Latin kuvvetinin takviye amacıyla yola çıktığı söylentisi yayılır. Nihayet imparator, sonuçsuz kalan bunca çabanın ardından kuşatmayı kaldırıp geri çekilir (Gregoras 1973: 103, 106; Pakhymeres 1984: 170-175).

10 Temmuz 1261'de Nymphaion Antlaşması'yla (Kemalpaşa) VIII. Mikhael, Konstantinopolis'in geri alınarak Latin İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması amacıyla Cenova Cumhuriyeti'yle ittifak kurar ve imtiyazlı ticaret mahallelerini de içeren cömert vaatlerde bulunur (Carlo Alberto 1854: 1350-1359; Pertz 1862: 242). İki hafta sonra, Aleksios Strategopoulos'un biraz da tesadüfen gelişen baskınıyla kent ele geçirilir (Gregoras 1973: 106; Pakyhmeres 1984: 190-203; Akropolites 2007: 375-376). Cenevizliler katkıda bulunamasalar da antlaşmaya sadık kalınır ve Haliç'in güney kıyısına, Venediklilerin eski sarayını da içeren bölgeye yerleşirler (Pertz 1862: 243). 1264'e kadar bazı askeri başarısızlıklar ve siyasi çekişmeler nedeniyle VIII. Mikhael, kentteki Cenevizlileri önce Herakleia'ya (Marmaraereğlisi) sürgün eder. Pera'ya yerleşme talepleri ilk başta reddedilir. 1267'de tekrardan başlayan müzakereler sonucunda, güvenlik gerekçesiyle bu kez Haliç'in karşı kıyısına dönmelerine izin verilir. Burada *podestà* adlı mülki amir tarafından idare edilen, Ceneviz kaynaklarındaki resmi adıyla "Pera" kolonisi kurulur (Pertz 1862: 244-246, 249, 262; Belgrano 1877: 99-100; Makrembolites 1891: 144-145; Gregoras 1973: 112; Pakhymeres 1984: 224-227). Çağdaş Bizans ve Osmanlı kaynakları ise genellikle "Galata" ismine başvuracaktır.

Georgios Pakhymeres'in tanıklığına göre, VIII. Mikhael Cenevizlileri Pera'ya yerleştirirken, "Galatas'ın" kalesini (*tou Galata phrourion*) bu iskandan hariç tutar. Cenevizlilere ise buranın yakınında, Pera'nın batı tarafına doğru geniş bir alan boyunca ikamet izni verir. Aynı esnada, bir güvenlik önlemi olarak, "Galatas'ın" (*tou Galata*) adlı ve kentin dışarısında inşa edilmiş kalenin (*phrourion*) yıkılmasını emreder (Pakhymeres 1984: 224-227). Pakhymeres'in sözünü ettiği bu

tahkimatın Kastellion olduğu, 1260'ta ve 1267'deki gelişmeleri aktarırken yapının ismini bire bir aynı şekilde belirtmesine ek olarak, özellikle de VIII. Mikhael'in başarısız kuşatması bağlamında kıyıdaki yeri, ufak boyutları ve mazgallı surlarının aşağısındaki güvenli mahzeni gibi ayrıntılarıyla ifade ettiği üzere kesindir.

Konstantinopolis'i Latinlerden henüz geri almış VIII. Mikhael'in yine Latin kökenli bir ulus olan Cenevizlileri Pera'ya yerleştirmeden önce, 1203-1204'te düşmana kritik bir köprübaşı sağlamış Kastellion'u, aynı stratejiyi -başarısız bile olsa- 1260'ta kendisi de denedikten sonra, benzer bir tehdidin önüne geçmek adına temkinli davranarak önlem amacıyla kısmen yıktırdığı yeterince açıktır. Kent güvenliğini artırmak yerine 13. yüzyılın siyasi koşullarında artık kentin güvenliği için bir mesele haline gelmiş yapı, bu sayede devre dışı kalacaktır.

Bir sonraki döneme ait belgeler, VIII. Mikhael'in Kastellion'u tamamen yıktırmadığını kanıtlamaktadır. Mayıs 1303 tarihli bir fermanla II. Andronikos Palaiologos (hük. 1282-1328), Pera'da sınırları kesin olarak tanımlı bir Ceneviz mahallesi kararlaştırarak doğrudan kendilerinin idaresine verir. Fermana göre Pera Ceneviz yerleşmesinin doğu sınırı, "Galata'nın kalesi" (castrum Galathe) olarak tanımlanmış Kastellion'dan 70 adım (≈121 m) ötede, dik bir açıyla kıyıya ulaşır. Ayrıca Kastellion ile Pera'nın doğu sınırı arasında kalan tüm kıyı bölgesi, kalenin genişliğine uygun olarak boş bırakılacaktır (Belgrano 1877: 103-104). Mart 1304 tarihli ikinci bir ferman, Pera'nın sınırlarını genişletse de kaleye kadar uzanan tüm alanın, bu yapının duvarlarının genişliğiyle orantılı biçimde gayrimeskun kalacağı yinelenir (Belgrano 1877: 105-110). Fermanlardan anlaşıldığı kadarıyla Kastellion, güvenlik önlemi olarak 1267'de bütünüyle yıkılıp yok edilmez, zira 1303-1304'te hala mevcut bir referans noktasıdır ve Cenevizliler buradan defaatle uzak tutulurlar. Bu durumda kale, 1267'de ancak yeterli ölçüde tahrip edilerek, bir tahkimat olarak işlevsiz hale getirilmiş olmalıdır.

1267'deki tahribat bağlamında Pakhymeres'in tanıklığına başvuran bir grup modern araştırmacı, tarihçinin Kastellion'a yönelik kendi içinde tutarlı ve diğer birincil kaynaklarla hem kronolojik hem de terminolojik açıdan uyumlu ifadelerine karşın VIII. Mikhael'in tam olarak neyi yıktırdığını anlayamaz. Örneğin Desimoni (1876: 137), aktarımında Pera'nın "önceden beri orada durmakta olan birkaç tahkimatı" şeklinde muğlak bir ifade kullanır. Gottwald'in (1907: 11) aktarımı da buna benzer şekilde, Pera'da "mevcut tüm tahkimatların yıkılıp yerle bir edilmesi" şeklindedir. Ardından Schneider ve Nomidis (1944: 2) "kent surları" şeklinde daha net bir betimlemeye başvururlar. Eyice (1969: 47), Berger (1994: 485) ve Sağlam (2020a: 55) bunu sürdürürler. Daha da geliştiren Dalleggio d'Alessio (1961: 317) ise "Sykai'nin antik kent surları" biçiminde, en kapsamlı tanımı kullanır. Müller-Wiener'in (2001: 320) aktarımı da buna benzerdir. Pakhymeres'in tanıklığının problemli olduğu düşüncesindeki Cassidy (2004: 355), aslında bir şartlanma ortaya koyarak, 1453'teki varlığı nedeniyle Kastellion'un 1267'de yıktırılan yapı olamayacağını öne sürer ve bunun Pera'daki başka bir kale olması gerektiği sonucuna ulaşır.

Diğer yandan, Pakhymeres'in tanıklığını daha özenli bir şekilde dikkate alan araştırmacılardan Sauvaget (1934: 253), yıkımın Galata'da bulunan ve deniz zincirinin bağlandığı kaleye yönelik olduğunu net bir şekilde ifade eder. Pakhymeres'in güncel en kapsamlı derleme ve çevirisini yapan Failler ve Laurent de 1267'de Cenevizlileri Pera'ya yerleştirmeden önce VIII. Mikhael'in tahrip ettirdiğini yapının yine Kastellion olduğunu dipnot olarak belirtirler (Pakhymeres 1984: 227, n. 2).

Görüldüğü gibi, Pakhymeres'in tanıklığındaki 1267 yıkımının Sykai'nin Geç Antik Çağ surlarına yönelik olma yorumu ancak bir grup modern araştırmacının şartlanmasından ibarettir. 6. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar açıkça "sur" (τείχος/*teikhos*) şeklinde değinilmiş bu tahkimatlara çağdaş kaynaklarda bir daha rastlanmaz. Pakhymeres'in 1260-1267 dönemindeki ifadeleri ise

Kastellion'un kimliği bağlamında yeterince açıktır. Bütünüyle yok edilmediği de Mayıs 1303 fermanında görülen kale, daha sonra Cenevizlilerin eline geçip kapsamlı bir onarım gördükten sonra yeniden kullanılacaktır.

Pera'nın Ceneviz Sur Sisteminde Kastellion: "Castrum Sancte Crucis" (Kutsal Haç Kalesi)
Cenevizlilerin Pera'da kale ya da sur benzeri bir tahkimata sahip olmaları aslında ilk baştan itibaren yasaktır. II. Andronikos'un Mart 1304 tarihli fermanı bu vurguyu sürdürse de bir hendeğe müsaade eder ve yeterli güvenliğe sahip sivil yapıların inşasına izin verir. Bu izni suistimal eden Cenevizliler Pera'nın sınır hattı boyunca hızla "güçlü ev" kisvesi altında kuleler inşa ederek 1316'ya kadar bir tahkimat hattı meydana getirirler. Daha sonra kuzeye doğru kademeli olarak ilerleyerek, koloninin üzerinde yükselen üçgen biçimli dik yamacı 1348-1349'da kuşatırlar. Tepesine ise 1348'de, bugünkü adıyla Galata Kulesi'ni inşa ederler. Ardından, birbirini takip eden genişleme ve tahkimat evreleriyle batıda Spiga (Azapkapı), doğuda Lagirio (Tophane) kenar mahallelerini Pera'ya dahil edip, 14. ve 15. yüzyıllar boyunca surlarla çevrelerler. Böylelikle, Pera tahkimat sistemi yaklaşık 36 hektarlık geniş bir alana yayılır (Sağlam 2018: 19-59) (Resim 5). 19. yüzyıldan itibaren yeni şehircilik çalışmaları nedeniyle kademe kademe yıkılmaya başlanan surlar, Galata'daki tüm Ceneviz mimari mirasıyla beraber ciddi tehlike altındadır (Ivkovska ve Orlandi 2020: 129-138)[9].

Şubat 1352'de Venedik, Bizans ve Katalan güçleri ile Cenevizliler arasında Boğaz'da yaşanan deniz savaşının ardından imzalanan ve Pera'yı doğuya doğru genişleten 6 Mayıs 1352 tarihli antlaşmaya göre, Cenevizlilerin "Kutsal Haç Kalesi" (Castrum Sancte Crucis) olarak yeniden adlandırdıkları Kastellion'un hizasına kadar uzanan bir arazi, Pera'nın tüm doğu sınır hattı boyunca uzanan hendekle orantılı olacak şekilde koloniye devredilir. Hendeğin ötesindeki bu arazide 100 arşınlık (≈50 metre) bir tampon bölge yaratılarak, içinde hem Bizanslılara hem de Cenevizlilere her türlü yeni inşa yasaklanır (Sauli 1831: 217-222; Carlo Alberto 1857: 601-606).

18 Eylül 1373 tarihli bir Ceneviz vasiyetnamesinde, Pera'nın kalesi ve kulesi anonim birer referans noktası olarak kısaca geçer (Belgrano 1877: 952-953). 1373-1379'daki Bizans iç savaşında IV. Andronikos Palaiologos (hük. 1376-1379), kendisine hizmetlerinden ötürü Cenevizlilere Pera'nın doğusundaki Lagirio mahallesinin idaresini, 23 Ağustos 1376 tarihli bir antlaşmayla bırakır (Carlo Alberto 1857: 819-821). Kalenin mülkiyeti ne 1352 ne de 1376 antlaşmalarında açıkça belirtilir. İlk antlaşma Pera'nın sınırını kaleye bitiştirip, ikincisi ise bu yapının bulunduğu kenar mahallenin tamamını Pera'ya dahil ettiği üzere, Kastellion'un bu esnada statüsü yoruma açıktır. Nihayet Jean Froissart'ın tanıklığında, Cenevizliler 1385 itibariyle artık yalnızca Pera yerleşmesini değil, sahilde yer alan ve Konstantinopolis'e bakan kalesini, yani Kastellion'u da ellerinde tutmaktadırlar (Froissart 1931: 207).

[9] Galata Surları'nın tarihsel gelişimine ve yıkımlarından geriye kalan parçalarının tespiti için ayrıca bakınız Kuş 2009.

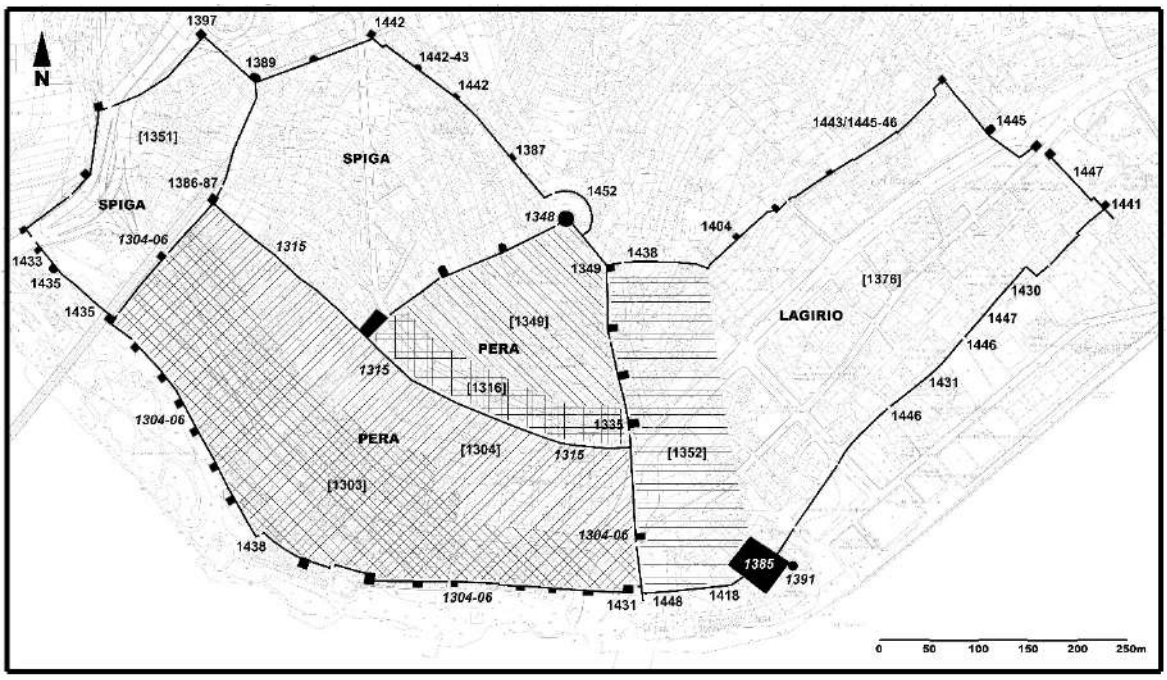

Resim 5. Pera'nın Alansal Genişlemesi Ve Tahkimat Evreleri. Kalın Font: Tahkimatlara Dair Sur Levhası Verisi. İtalik Font: Tahkimatlara Dair Yazılı Kaynak Verisi. Köşeli Parantez: Alan Tahsisine Dair Birincil Kaynak Verisi

Pera Hazinedarlığı (Peyrae Massaria) masraf kayıtlarına göre 3 Aralık 1390'da gerektiğinde alarm verebilmek amacıyla Kutsal Haç Kalesi'nin içine çan yerleştirilmesi için bir ustaya 7 *hyperpyra* ödeme yapılır (Belgrano 1877: 153). Aynı yıl boyunca bu kalede bir kule inşası için 5000 *hyperpyra* harcanır (Balard 1978: 191). 6 Nisan 1391'de, Kutsal Haç Kulesi için çalışan ustalara 13 *hyperpyra* daha ödenir (Belgrano 1877: 162). 25 Ağustos 1391 itibariyle, kalenin kulesinin üst örtüsü 1000 *hyperpyra* tutar (Belgrano 1877: 165). En son 2 Ekim 1391'de, kaleye ait Kutsal Haç Kulesi'nin tepesine, dallı bir topuzun üzerinde yükselen ve tamamı altın yaldızlı bir haç, Bizanslı bir usta tarafından 25 *hyperpyra* karşılığında yerleştirilir (Belgrano 1877: 165-166). Bir diğer gider kaydı ise söz konusu haçın hemen altında yer alan, bakırdan büyükçe bir küreye dairdir (Balard 1978: 191). Dolayısıyla, Cenevizlilerin Kutsal Haç Kalesi dedikleri Kastellion'a 1391'de yine aynı adlı bir kulenin eklendiği, bunun da tepesine İsa'nın alameti olan haç taşıyan bir küre (*globus cruciger*) yerleştirildiği anlaşılır (Sağlam 2020a: 59). Kalenin güneydoğu köşesine eklenerek, Haliç'in girişindeki sahili denetleyecek şekilde inşa edilmiş bu kule, 1766'ya kadar ayakta kalır ve farklı dönemlerden birçok İstanbul tasvirinde görülür (Erkal 2011: 209-210, 214, 220).

Cristoforo Buondelmonti'nin yaklaşık 1422 tarihli Konstantinopolis tasvirinin Venedik kopyasında Pera, Spiga ve Lagirio'yu tanımlayacak şekilde üç bölümden oluşan surlu kurguda Galata Kulesi en tepededir. Kenar mahallelerin sahil surları henüz yoktur. "Cephanelik" (*arzana*) olarak işaretli Kastellion'un 1391 tarihli köşe kulesinin gösterimi ters açılıdır (Erkal 2011: 209; Sağlam 2018: 78-79). Pera'nın ilk evre surlarının güneydoğu köşesinden sahil boyunca devam edip Kastellion'a güneybatıdan bağlanan bir sur, Podestà Tedisio Doria tarafından 1418'de inşa edilir (Sağlam 2018: 397). Lagirio kenar mahallesinin sahil surları ise Podestà Filippo Franchi tarafından 1430-1431'de yapılarak yine Kastellion'a bu kez kuzeydoğudan bağlanır ve yapı Ceneviz sur sisteminin bir parçası haline gelir (Sağlam 2018: 400-401). Kuzeydoğusundaki sahil surlarını Podestà Baldassare Maruffo 1445-1446'da güçlendirerek bunların yüksekliğini iki katına çıkartır (Sağlam 2018: 414-415). Güneybatısındaki kısa sur parçasını, Podestà Benedetto Vivaldi 1448'de güçlendirir (Sağlam 2018: 419). Osmanlı ordusu II. Mehmed (hük. 1444-1446,

1451-1481) liderliğinde 1453'te Konstantinopolis'i kuşattığında, çağdaş tanıklara göre Bizanslılar Osmanlı donanmasının Haliç'e girişini önlemek için deniz zincirini Sarayburnu'ndan karşıya, artık Pera'daki surların parçası olan Kastellion'a uzanacak şekilde gerip, iç tarafına da güvenliği için yan yana gemiler yerleştirirler (Doukas 1958: 333; Pertusi 1976: 13, 70-71, 96-97, 136-137, 309; Kritovoulos 1983: 37, 43; Philippides 1990: 45; Khalkokondyles 2014: 174-175)[10]. Deniz zincirinin bilinen son kullanımı olan bu stratejide, kale özelinde bir Bizans-Ceneviz iş birliği görülür.

Osmanlı Dönemi'nde, Pera'yla birlikte 1453'te ele geçirilen kale, önce "Mahzen-i Sultani" adıyla baruthaneye dönüştürülür. 16. yüzyılın başında yıldırım düşmesi nedeniyle yaşanan patlamada hasar görür. Bu yüzyılın ortasında tahıl ambarı işlevi kazanıp, "Kurşunlu Mahzen" ismine sebebiyet verecek, kurşunla kaplı bir kırma çatıyla örtülür. 1676'da gümrük olarak kullanılmaya başlanan üst bölümünün bu kurşun çatısı 1683'te yanar ve dış duvarları çıplak kalır. 1716'da kıyısına bir köşk eklenirken, alt katı 1752-1756'da camiye çevrilir ve Kurşunlu Mahzen/Yeraltı Camii adını alır. Minareye dönüştürülen silindirik sahil kulesi 1766'daki depremde çöker. 1864'te başlayan yıkımlar sonucu etrafındaki surlar git gide ortadan kalkar. Bu dönemde yaşanan yangınla beraber güneydoğu ve güneybatı duvarları yıkılırken, mahzenin üstünde platform şeklinde açığa çıkan avluya 1871'de ahşaptan iki katlı bir idari bina inşa edilir (Eyice 1994: 502; Erkal 2011: 210-219). 1455-1604 tarihli kaynakların Galata'da Azize Meryem'in doğumuna (*Genesio tis Theotokou*) atfedilmiş kiliseyi yeri nedeniyle "Panagia Kastellioutisa" olarak belirtmesi, Kastellion'un işlev değişikliğine karşın hatırasının 17. yüzyıla kadar sürdüğünü düşündürür (Sağlam 2018: 432).

Kastellion'un Yeniden Ortaya Çıkan Duvarı ve Mimari Tarihi

Öncelikle, Yeraltı Camii'nin mimari özelliklerine dair güncel en detaylı çalışmayı ortaya koymuş Erkal'ın (2011: 197-227) bulgularını özetlemek gerekirse, ibadethane olarak kullanılan mahzen, büyükçe payelere oturan ve bugün 42 tanesi görülebilen çapraz tonozlarla örtülü, uzunlamasına 8 x 10 koridordan oluşur (Resim 2). Kare ayaklar 155-170 cm kalınlığında olup, araları 280-295 cm'dir. Yapının mevcut planı içeriden 34-35 x 43-44, dışarıdan ise 38-38,5 x 49-50 metrelik bir dikdörtgendir. Yaklaşık 2,25 metrelik duvar kalınlığı, kuzeydoğu cephede 2 metreden azdır. Tonozların kemer yüksekliği 270-280 cm'dir (Erkal 2011: 203). Erken Bizans Dönemi'nden orta boyutlu bir liman kalesi olarak betimlenmiş yapının mahzeni, tarihi kaynaklardan yola çıkılırsa, önce liman zinciri ile bunun aksamının, sonra da muhtelif cephaneliğin depolanması amacıyla kullanılmış olmalıdır (Erkal 2011: 206-210). Bitişik binalar nedeniyle bir bütün olarak algılanamayan ve yalnızca dıştan, üst bölümleri görülen duvarların tekniği, modern müdahaleler görüşü kapasa da "harçlı moloz çekirdekli, kırık tuğlalarla kısmen çevreli taşlar" olarak ifade edilerek, kabaca Orta-Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenmiştir. Duvarları bazı onarımlara işaret eden yapının, tarihte birçok tahribat gördüğü üzere, bir o kadar da restorasyon geçirmiş olması gerektiği yorumunda bulunulmuştur. Yıkılan cepheleri ise Osmanlı Dönemi görsel belgeleri yardımıyla detaylı tespit edilmiştir (Erkal 2011: 205-206) (Resim 6-8).

[10] Pertusi 1976 tarafından derlenen çağdaş tanıklar, atıfta belirtilen sayfa sırasına göre Nicolò Barbaro, Kievli Isidoros, Sakızlı Leonardo ve Tursun Bey'dir. Philippides 1990 tarafından derlenen kaynak, patrikhane orijinli yaklaşık 1520 tarihli anonim Yunanca kaynak *Ekthesis Khronike*'dir.

Resim 6. Yeraltı Camii'nin Karantina Sokak'tan Ulaşılan Arka (Kuzeybatı) Cephesi Orta Bölümü

Resim 7. Yeraltı Camii'nin Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii'nin Avlusundan Ulaşılan Yan (Kuzeydoğu) Cephesinin Kuzey Yarısı

Resim 8. Yeraltı Camii'nin Mahzen Biçimindeki İbadethane Bölümünden Taşıyıcı Ve Örtü Sistemi Detayı

Yeraltı Camii'nin kuzeydoğu cephesine bitişik 94 Ada 7 Parsel üzerinde 2019'de başlayan inşaat sırasında, yapının bu cephesi temeliyle beraber bir bütün halinde ortaya çıkmıştır. Kale olarak kullanıldığı dönemin yapım evrelerine dair önemli veriler sağlayan bu yeni vaziyet, Galata'nın arkeolojik potansiyeli bağlamında kısaca paylaşılmış, lakin ayrıntılı bir mimari tarih irdelemesinde bulunulmamıştır. Söz konusu cephe, inşaat halindeki bitişik binanın 2020'de yükseltilmesi sonucu, ancak kısıtlı görüş sunan daha önceki durumuna geri dönmüştür (Sağlam 2020b: 550-552).

En alt seviyede, çok sayıda beyaz mermerden devşirme sütun tamburunun, bütüne yakın nispeten büyük parçalar halinde ve yapının yönelimine paralel şekilde, bol harçlı moloz dolguyla bir araya getirildiği görülmektedir. Böylelikle, günümüzde kıyı çizgisinden uzaklaşmış olsa da esasında bir sahil yapısı olan Kastellion'un inşası öncesinde, zemin açısından riskli bu noktada ihtiyaç duyulan sağlamlıkta, masif bir temel dolgusu yaratılmıştır. 6. yüzyılı takip eden dönemler boyunca çağdaş kaynakların yerleşme ölçeğinde giderek daha az atıfta bulunduğu ve tekil olarak sadece Kastellion üzerinden anılmaya başladığı görülen Sykai'nin, belki de *Notitia*'da listelenen anıtsal kamu yapılarından bazıları sökülerek kalenin temel dolgusunda değerlendirilmiştir (Resim 9-10).

Resim 9-10. Yeraltı Camii'nin Kuzeydoğu Yan Cephesinin Güney Yarısına Bitişik İnşaatta Ortaya Çıkan Temel Kalıntıları Ve Devşirme Sütun Gövdeleri

Temel seviyesinin yukarısında, yaklaşık 3,50 m yüksekliğinde ve yapının ana inşa evresine ait karakteristik bir duvar örgüsü kısmen belirmiştir. Sonradan bitişen Osmanlı Dönemi liman yapılarından geriye kalan yıkıntılar görüşe bir hayli engel olsa da altta 1 sıra taş ve 6 sıra tuğla açıkça gözükmekte, bu kurgunun biraz daha üstünde kendini belli eden ikinci ve son bir taş sırası ise taş sıraları arasında toplam 10-12 sıra tuğla olduğunu göstermektedir. İlk kez belgelenen bu almaşık düzendeki duvar tekniğinde, sarımsı renkli kumtaşından iyi kesilmiş irice boyutlu ve yan yana sıralanan uzunlamasına dikdörtgen tek sıra taşlar dikkat çekicidir. Kalınlığı tuğlalardan daha ince olmayan derzlerde, pembemsi bir harç kullanılmıştır. Bu duvarların, mahzenin 2,80 m iç yüksekliğindeki tonozlarının üzerine uzanan seviyesi, aralarında bir yapısal bütünlük akla getirir (Resim 11-14).

Resim 11-12. Yeraltı Camii'nin Kuzeydoğu Yan Cephesinin Güney Yarısında Ortaya Çıkan Bölümler Ve Üzerinde Tuğla Duvar Örgüsü Arasında Kesme Taş Sırası Detayı (Yönlendirici Olması Amacıyla İlk Görselde Sınırları Sarıyla İşaretlenmiştir)

Resim 13-14. Yeraltı Camii'nin Kuzeydoğu Yan Cephesinin Güney Yarısında Ortaya Çıkan Bölümler Ve Üzerinde Tuğla Duvar Örgüsü Arasında Kesme Taş Sırası Detayı (Yönlendirici Olması Amacıyla İlk Görselde Sınırları Sarıyla İşaretlenmiştir)

Kastellion'un yeni tespit edilen inşa tekniği, özellikle de 6. yüzyıl yapılarıyla doğrudan eşleşir. Örneklere ilk olarak, 6. yüzyıl civarına tarihlenen Antik Otel Sarnıcı gösterilebilir. Bazı bölümlerinde taş sıraları, kalınlığı 5 cm, derz genişliği ise 6-10 cm olan 17-20 sıra tuğlayı böler (Altuğ 2013: 318-319). Bir diğeri, 536'da yapılan Hagioi Sergios ve Bakkhos (Küçük Ayasofya) olup, apsis cephesindeki blokların arasında 11-16 sıra tuğla mevcuttur (Müller-Wiener 2001: 177). Aynı tekniğe, I. Ioustinianos'un (hük. 527-565) 537'de inşa ettirdiği Hagia Sophia'da (Ayasofya), vaftizhane yapısı başta olmak üzere rastlanır (Müller-Wiener 2001: 85-86, 90-91). 552'de yaptırdığı Hagia Irene'den kalan, San Domenico/Arap Camii avlu girişi güneydoğu cephesinde de taşların arasında 14 sıra tuğla şeklinde görülür ve yine I. Ioustinianos'a atfedilir (Palazzo 2014: 83). Özetle, akademik yazında "tuğla duvar örgüsü arasında tek sıra kesme taş" biçiminde tarif edilen ve İstanbul'da yaygın olarak belgelenmiş ilgili almaşık duvar tekniği, 6. yüzyıla özgü olarak değerlendirilir (Tunay 1984: 352). Buradan hareketle, *Patria*'nın da ifade ettiği üzere, kalenin esasen II. Tiberios Konstantinos (hük. 574-582) inşası olması ihtimali öne çıkar (Resim 15-17).

Resim 15. Küçük Ayasofya Apsis Bölümü Üzerinde Tuğla Duvar Örgüsü Arasında Tek Sıra Kesme Taş Sıraları Detayı

Resim 16. Antik Otel Sarnıcı Üzerinde Tuğla Duvar Örgüsü Arasında Tek Sıra Kesme Taş Sıraları Detayı

Resim 17. Arap Camii'nde Tuğla Duvar Örgüsü Arasında Tek Sıra Kesme Taş Sıraları Detayı

Kastellion'a yönelik saha verisine dayanmayan tarihsel yorumlar sonucu varsayımsal şekilde öne sürülmüş III. Tiberios Apsimaros (hük. 698-705) tarihlemesine dönülürse, bu dönemin inşalarında, yukarıda irdelenen 6. yüzyıl duvar işçiliğine rastlanmaz. Örneğin, Konstantinopolis Kara Surları'nda belgelenmiş Bizans Karanlık Dönemi bölümleri olan, Herakleios (hük. 610-641) inşası "Mumhane Suru" üzerinde, ayrıca bazı kulelerdeki II. Ioustinianos (hük. 685-695, 705-711) onarımlarında ve 740 depremi sonrası III. Leon (hük. 717-741) ile V. Konstantinos (hük. 741-775) onarımlarında, Bizans'ın hemen her döneminde mevcut orta-ufak boyutlarda düzgünce yontulmuş beyaz tonlarında kireçtaşı ile tuğla malzemeden düzenli sıralar oluşturan

almaşık örgü görülür (Asutay-Effenberger 2007: 173-175). Dolayısıyla, yeni ortaya çıkan duvar örgüsü itibariyle Kastellion, literatürdeki 7-8. yüzyıl örnekleriyle eşleşmez[11].

Kastellion'un kuzeydoğu cephesinde, yaklaşık 3,50 m kotunda gözlemlenen son kumtaşı blok örneklerinin hemen üzerinde başlayarak 10 m yüksekliğindeki en tepeye kadar devam eden duvar tekniği, yukarıda irdelenenden oldukça farklı olduğu üzere, kalenin Geç Antik Çağ inşasının ardından kapsamlı bir onarım geçirdiğini ortaya koyar. Bazı çalışmalarda yapının üst seviyeleri boyunca daha önce de tespiti yapılmış bu bölümlerde, kısmi ölçekli muhdes ekler ve geç müdahaleler hariç tutulursa, karışık tipte kaba yontu ve küçük boyutlu molozlar, derzlerde tuğla kırıklarıyla beraber düzensiz sıralar meydana getirecek şekilde kullanılmıştır. Kırmızı-kahverengi tonlarında taşların baskın olduğu duvar örgüsünde, bütün ya da kırık halde derinlemesine yerleştirilerek devşirilmiş ve yatayda kısmi sıralar oluşturan beyaz mermerden çok sayıda sütun tamburu, ayrıca kaideyi andıran bir adet irice blok dikkat çeker (Sağlam 2018: 43; 2020b: 551). Kastellion'un ikinci ve son inşa evresi olarak yorumlanabilecek bu duvarlara aslında ilk rastlayan araştırmacı olan Gottwald (1907: 30-34), sütun gövdelerinin başı çektiği mimari parçalara kısaca değinmiştir. Erkal (2011: 205) ise ayrıntıya girmeden, tutarlı bir Orta-Geç Bizans Dönemi izleniminde bulunmuştur (Resim 18-21).

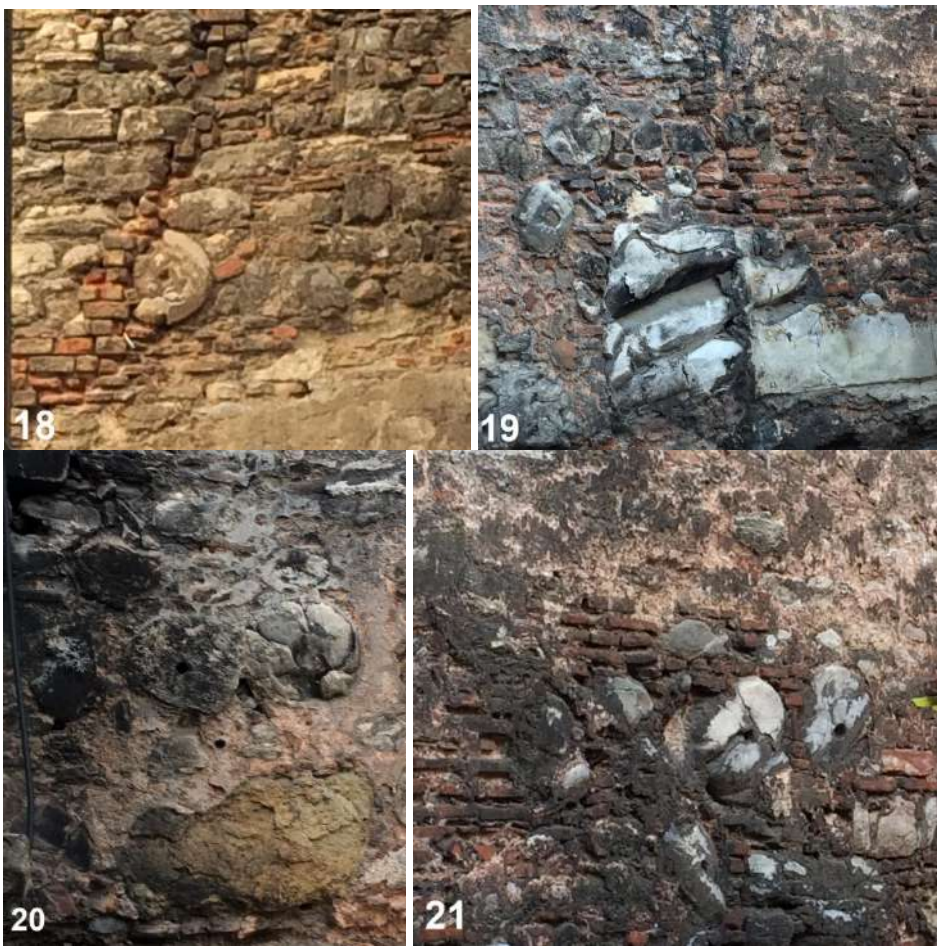

Resim 18-21. Yeraltı Camii'nin Kuzeydoğu Yan Cephesinin Kuzey Yarısının Üst Bölümlerinde, Son Kumtaşı Blok Seviyesinin Üzerinde Yer Alan Beyaz Mermerden Devşirme Sütun Tamburları Ve Blok

[11] III. Tiberios kaleyi inşa ettirmemiş olsa bile isyana kalkışıp tahtı ele geçirmeden önce ilk olarak Sykai'de kamp kurması, Dördüncü Haçlı Seferi'ndeki (1202-1204) Latin güçleriyle benzer bir strateji izlediğini ve Kastellion'un başkente güvenlik sağladığı kadar aynı zamanda bir risk oluşturduğunu gösterir.

Kastellion'un ikinci inşa evresi, cephe özellikleri itibariyle gerçekten de Geç Bizans Dönemi inşalarını andırır, lakin birkaç yüz m uzağındaki örnekler üzerinden ifade etmek gerekirse, Cenevizlilerin 14-15. yüzyıllar boyunca kademeli olarak inşa ettikleri ve bu bağlamda kendi içinde farklılaşan Galata Surları'nın tanımlı iki bölümüne benzerlik gösterir. İlki, Harip Kapı'dan itibaren 95 m boyunca kuzeye devam eden ve 1386-1387 dolaylarına tarihlenen sur parçası, ikincisi ise 1435 dolaylarına tarihlenen Azapkapı sur parçalarıdır. Bu surlar bol harçlı dökme moloz çekirdek üzerine karışık tipte küçük ve şistli moloz taşlardan inşa edilmiştir. Galata Surları'nın diğer bölümlerinden, inşa malzemelerinin kırmızı ve kahverengi tonlarıyla ayrılır. Kırık tuğlalar, düzensiz sıralarla meydana getirilmiş duvar örgüsünün derzlerinde, parçalar halinde mevcuttur. Beyaz mermerden devşirme inşa malzemeleri dağınık düzende çokça kullanılmış olup, parçalar halinde sütun gövdelerine ek olarak, bezemeli bir korkuluk levhası ve korniş parçası dikkat çeker (Sağlam 2018: 43, 54, 393, 404; Sur ve Serin 2023: 117, 119) (Resim 22).

Resim 22. Galata Surları'nın 1386-1387'ye Tarihlenen Harip Kapı Bölümü

Kastellion'un ikinci evresine yönelik bu yeni tespitleri desteklemek adına, Pera'da Bizans inşa malzemelerinin devşirilerek kullanılmasına değinmek gerekirse, yaklaşık 1356-1357 itibariyle Nikephoros Gregoras, Cenevizlilerin 1321-1328, 1341-1347, 1352-1357 Bizans iç savaşlarında, gidişata göre birtakım vaatler karşılığında sürekli taraf değiştirerek, bir şekilde hep karlı çıktıklarını belirtir. Bu sayede yeni bölgeleri ilhak ederek topraklarını genişletirken surlarını batıya, kuzeye ve doğuya doğru genişletmelerine müsaade edilir. Konstantinopolis'te zamanla yıkılan devasa eski saray kompleksleri, kiliseler ve benzer ihtişamda konutların sütunları, mobilyaları ve mermerden süslemeleri ise bu süreçte satılarak Pera'ya nakledilir (Gregoras 2007: 163-164, 166-167). Bunu doğrular şekilde, Galata Kulesi de dahil olmak üzere Galata Surları'nın tüm inşa evrelerinde sütun parçası, korkuluk levhası, dikme, yazıt, haçlı bezeme ve kaide gibi beyaz mermerden birçok devşirme malzemeye rastlanır (Sağlam 2018: 60-62; Serin ve Sur 2023: 99-101). 5-6. ve 10-11. yüzyıllara tarihlenen çok sayıda Bizans korkuluk levhası, Pera'da 14. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen San Domenico'da (Arap Camii) da belgelenmiştir (Ebersolt 1921: 38-44). 5-6. yüzyıllardan dört sütun başlığı yanında iki sütun gövdesi ve bezemeli birçok kornişten oluşan zengin devşirme malzeme grubu ise Galata Mahkemesi Sokak'ta, Arap Camii'nin karşısında yer alan "Ceneviz Mahzeni"nde belgelenmiştir (Cramer ve Düll 1985: 319-320; Sağlam 2020b: 548-549).

Sonuç

İstanbul'un aktif kullanımı devam eden en eski anıtları arasında bulunan Yeraltı Camii, Erken Bizans Dönemi'nde Kastellion adıyla kale olarak inşa edilmiş ve Haliç'in girişini kapatan deniz zincirinin kuzey ucunu güvenceye almıştır. Anonim Bizans kaynağı *Patria*'daki ifadelerden, 6. yüzyılda Kutrigur ve Avar saldırıları karşısında, Bizans donanmasının merkez üssü Haliç'te inşa, onarım ya da ikmal halinde savunmasız yatan savaş gemilerinin kundaklanma tehdidine karşı geliştirilen önlemin parçası olduğu anlaşılır. Yapının stratejik fonksiyonu temelde bir liman kalesi olarak tanımlansa da 13. yüzyılda bir süre başkentin güvenliği için bu kez sorun haline gelmiştir. Güncel bir inşaat sonucu temeliyle beraber bir bütün halinde ortaya çıkan kuzeydoğu cephesinde, olasılıkla Geç Antik Çağ'dan çok sayıda nitelikli inşa malzemesinin devşirilerek, sahilde masif bir dolgu yaratıldığı görülür. Bunun üzerinde nispeten alçak seviyede korunmuş, modern yıkıntılar arasında güçlükle fakat yeterince seçilebilen, tuğla duvar örgüsü arasında tek sıra kesme taşın kullanıldığı almaşık örgü inşa tekniği, kalenin 6. yüzyıla tarihlenmesi olasılığını öne çıkartır. Bu mimari veri de *Patria*'da sözü edilen II. Tiberios Konstantinos (hük. 574-582) inşasıyla örtüşür. Kastellion'un ilk inşa evresi olarak gözüken ve 6. yüzyıla tarihlenen duvar örgüsünün yaklaşık 3,50 m kotunda aniden sonlanarak daha yukarıya hiçbir bölümde devam etmemesi, VIII. Mikhael'in 1267'deki tahribatını akla getirir. Olasılıkla ancak kale işlevini etkisiz kılacak bir güvenlik önlemi şeklinde, avluyu çevreleyen yüksek duvarlar indirilmiş, muhkem mahzen ve masif temel bölümleri ise ortadan kaldırmanın yaratacağı zahmet dikkate alınırsa, yerinde bırakılmıştır. Kastellion'un üst bölümlerinde yer alan ve en erken 14. yüzyıl sonlarına tarihlenebilecek ikinci evre duvarlar, 1390-1391 tarihli Ceneviz arşiv belgelerinde kalede görülen güçlendirmelere denk gelmesi bakımından anlamlıdır. Harap haliyle devralınan ve 1385'te kesin olarak Ceneviz kontrolündeki kale 1390'da teçhiz edilip, 1391 boyunca da doğu köşesine tahkimli bir sahil kulesi inşa edilmeden önce, kabaca 1385-1390 döneminde, avlu duvarları onarılarak yeniden ayağa kaldırılmış olmalıdır. Bu sayede kalenin kullanımı 1453'e kadar sürer.

Teşekkür

Bu çalışma, Koç Üniversitesi Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Merkezi (GABAM) bünyesinde sürdürülen ve yazarın doktora sonrası araştırmacı olarak görev yaptığı İstanbul Surları Projesi'nin (Uzantı 2) bir parçasıdır. Çalışmaya katkılarından dolayı Dr. Max Ritter'e (Johannes Gutenberg-Universität Mainz) ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Resim Listesi

Resim 1. Kastellion/Yeraltı Camii'nin günümüzde Karaköy'deki konumu (Uzantı 1).
Resim 2. Yeraltı Camii'nin kat planı (Mamboury'den aktaran Erkal 2011: 203, Fig. 4).
Resim 3. Yeraltı Camii'nin Kemankeş Caddesi'nden ulaşılan ön (güneydoğu) cephesi (Hasan Sercan Sağlam 2024).
Resim 4. Bizans Dönemi'nde Galata ve yakın çevresinin tarihsel topografyası (haz. Hasan Sercan Sağlam).
Resim 5. Pera'nın alansal genişlemesi ve tahkimat evreleri. Kalın font: Tahkimatlara dair sur levhası verisi. İtalik font: Tahkimatlara dair yazılı kaynak verisi. Köşeli parantez: Alan tahsisine dair birincil kaynak verisi (haz. Hasan Sercan Sağlam).
Resim 6. Yeraltı Camii'nin Karantina Sokak'tan ulaşılan arka (kuzeybatı) cephesi orta bölümü (Hasan Sercan Sağlam 2024).
Resim 7. Yeraltı Camii'nin Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii'nin avlusundan ulaşılan yan (kuzeydoğu) cephesinin kuzey yarısı (Hasan Sercan Sağlam 2024).
Resim 8. Yeraltı Camii'nin mahzen biçimindeki ibadethane bölümünden taşıyıcı ve örtü sistemi detayı (Hasan Sercan Sağlam 2024).
Resim 9-10. Yeraltı Camii'nin kuzeydoğu yan cephesinin güney yarısına bitişik inşaatta ortaya çıkan temel kalıntıları ve devşirme sütun gövdeleri (Hasan Sercan Sağlam 2019).

Resim 11-12. Yeraltı Camii'nin kuzeydoğu yan cephesinin güney yarısında ortaya çıkan bölümler ve üzerinde tuğla duvar örgüsü arasında kesme taş sırası detayı (yönlendirici olması amacıyla ilk görselde sınırları sarıyla işaretlenmiştir) (Luca Orlandi 2019).
Resim 13-14. Yeraltı Camii'nin kuzeydoğu yan cephesinin güney yarısında ortaya çıkan bölümler ve üzerinde tuğla duvar örgüsü arasında kesme taş sırası detayı (yönlendirici olması amacıyla ilk görselde sınırları sarıyla işaretlenmiştir) (Gökhan Tan 2019).
Resim 15. Küçük Ayasofya apsis bölümü üzerinde tuğla duvar örgüsü arasında tek sıra kesme taş sıraları detayı (David Hendrix 2018).
Resim 16. Antik Otel sarnıcı üzerinde tuğla duvar örgüsü arasında tek sıra kesme taş sıraları detayı (David Hendrix 2018).
Resim 17. Arap Camii'nde tuğla duvar örgüsü arasında tek sıra kesme taş sıraları detayı (Hasan Sercan Sağlam 2019).
Resim 18-21. Yeraltı Camii'nin kuzeydoğu yan cephesinin kuzey yarısının üst bölümlerinde, son kumtaşı blok seviyesinin üzerinde yer alan beyaz mermerden devşirme sütun tamburları ve blok (Hasan Sercan Sağlam 2019).
Resim 22. Galata Surları'nın 1386-1387'ye tarihlenen Harip Kapı bölümü (Hasan Sercan Sağlam 2020).

Extended Abstract
The Underground Mosque (Yeraltı Camii in Turkish) is one of the oldest monuments in Istanbul that is still in active use. It was built as a small fortress called the Kastellion (derived from Castellum) in the Early Byzantine Period and secured the northern end of the sea chain that closed the entrance to the narrow inlet called the Golden Horn. It is approximately 40 meters wide, 50 meters long and has a maximum height of 10 meters. The rectangular planned structure, which is reached from Kemankeş Street in the southeast and Karantina Street in the northwest, has entrances descended by steps on these facades and also arched openings looking into the interior. The main preserved section of this monument, which has undergone many changes throughout its long life, is a relatively low undercroft consisting of vaulted units supported by massive pillars. The walls rising above this foundation form a platform-shaped courtyard in the middle. The northern corner has a slight downward slope in the form of a buttress. The northwest and northeast walls that intersect at that corner only half survive due to modern demolitions. The remaining facades no longer exist.

The architectural history of this structure has not been fully elucidated in academic literature, and its initial construction and subsequent structural changes remained relatively obscure, especially until the Ottoman Period. While some researchers believe that it was built by Tiberios II Konstantinos (reigned 574-582), some others claimed that it was built by Tiberios III Apsimaros (reigned 698-705). From the statements in the anonymous Byzantine source *Patria*, it is understood that the Kastellion was part of a precaution developed against the threat of arson of warships lying defenseless during construction, repair or supply in the Golden Horn, namely the epicenter of the Byzantine navy, in the face of Kutrigur and Avar attacks in the second half of the 6th century. Although the strategic function of the structure can basically be defined as a harbor fortress, it paradoxically became a security problem for the security of the capital after a while, especially in the 13th century. The Kastellion, whose architectural history is often confused with the Sykai walls, of which no traces can be found in contemporary sources following the 6th century, defined the Galata region until the foundation of the prosperous Genoese colony called Pera (1267-1453). Meanwhile, during the Genoese period, it became a part of the new fortification system under the name of the Castle of the Holy Cross (Castrum Sancte Crucis).

On its northeastern façade, which emerged as a whole together with its foundation as a result of a recent construction, it is seen that a large number of supposedly Late Antique construction materials were taken from the Sykai neighborhood and reused as spolia. In a time when Sykai started to appear less than before in primary sources following the mid-6th century, probably because of its partial abandonment after the Plague of Justinian, a massive filling was created on the shore before the construction of the castle. Above this foundation, consisted of numerous white marble column drums, the construction technique of relatively high rows of bricks intersected by single rows of finely cut limestone blocks, which is preserved at a relatively low level and is hardly but sufficiently distinguishable between the modern annexes, dates the castle to the 6th century. This architectural data confirms the construction of the Kastellion by Tiberios II Constantine as mentioned in the *Patria*. This rediscovery reveals that the claims of an initial construction by Tiberios III Apsimaros are only superficial assumptions without any archaeological or architectural evidence.

Even though Tiberios III Apsimaros, who first camped at Sykai before rebelling and seizing the throne, did not construct the castle, his strategy showed that this fortification also posed a risk to the capital as much as it provided security, long before the Latins, who followed a fairly similar strategy when conquering Constantinople during the Fourth Crusade (1202-1204). The relatively irregular, rubble-like masonry with abundant mortar, brick pieces and fewer spolia on the upper levels of the Kastellion is similar to some existing parts of the nearby Galata Walls from the Genoese period, especially to the Harip Gate section dated 1386-1387. In light of written primary sources like Georgios Pachymeres, stating that Michael VIII Palaiologos (reigned 1259-1282) had it destroyed as a security measure around 1267 and that the Genoese had it extensively reinforced in the late 14th century, as mentioned in the official expense registries of Pera, it is likely that the walls of the castle were heightened again in 1385-1390. The castle then served as a part of the Pera fortifications until the Ottoman conquest in 1453.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Chr. pasch.a — Chronikon Paschale, Dindorf, L. A. (Ed.), *Chronicon Paschale*, Cilt 2, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB) 12, Bonn, 1832.

Chr. pasch.b — Chronikon Paschale, Whitby, M. ve Whitby, M. (Çev.), *Chronicon Paschale, 284-628 AD*, Liverpool, 1989.

Prok.a — Prokopios, *Procopius*, Cilt 1 (History of the Wars, Books I and II), Dewing, H. B. (Ed.), Londra ve New York, 1914.

Prok.b — Prokopios, *Procopius*, Cilt 7 (Buildings), Dewing, H. B. ve Downey, G. (Ed.), Cambridge ve Londra, 1971.

Modern Kaynaklar

I. Ioustinianos 2018 — I. Ioustinianos, *The Novels of Justinian: A Complete Annotated English Translation*, Cilt 2, Çev. D. J. D. Miller ve P. Sarris, Cambridge, 2018.

I. Nikephoros 1829 — I. Nikephoros, "Chronographia Brevis", Dindorf, K. W. (Ed.), *Georgius Syncellus et Nicephorus Cp.*, Cilt 1, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB) 22, Bonn, 1829, 735-788.

I. Nikephoros 1990 — I. Nikephoros, *Breviarum Historicum*, Mango, C. (Ed.), Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 13, Washington D.C., 1990.

Agathias 1967 — Agathias, *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque*, Keydell, R. (Ed.), Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 2, Berlin, 1967.

Akropolites 2007 — Akropolites, G., *The History: Introduction, Translation and Commentary*, Çev. R. Macrides, Oxford, 2007.

Altuğ 2013 Altuğ, K., *İstanbul'da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2013.

Asutay-Effenberger 2007 Asutay-Effenberger, N., *Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul Historisch-topographische und baugeschichtliche Untersuchungen*, Berlin, 2007.

Attaleiates 2012 Attaleiates, M., *The History*, Kaldellis, A. ve Krallis, D. (Ed.), Cambridge ve Londra, 2012.

Balard 1978 Balard, M., *La Romanie génoise*, Cenova, 1978.

Belgrano 1877 Belgrano, L. T., "Documenti riguardanti la colonia Genovese di Pera," *Atti della Società Ligure di Storia Patria 13*, 1877, 97-336, 931-1003.

Benyamin 1907 Benyamin [Tudelalı], *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Çev. M. N. Adler, Londra, 1907.

Berger 1994 Berger, A., "Kastellion", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, 1994, 485.

Berger 2013 Berger, A. (Ed.), *Accounts of Medieval Constantinople, The Patria*, Washington D.C., 2013.

Byzantios 2010 Byzantios, D., *Boğaziçi'nde Bir Gezinti*, Çev. M. F. Yavuz, İstanbul, 2010.

Camiz, Sağlam ve Özkuvancı 2023 Camiz, A., Sağlam, H. S., Özkuvancı, Ö., "The formation process of the Regio quartadecima Constantinopolitana, Istanbul", Ceylanlı, Z., Günay, P. ve Çiçek, E. (Ed.), *Cities in Evolution, Diachronic Transformations of Urban and Rural Settlements, Proceedings, VIII AACCP (Architecture, Archaeology and Contemporary City Planning) Symposium, Istanbul*, Cilt 2, İstanbul, 2023, 108-119.

Carlo Alberto 1854 Carlo Alberto [di Savoia] (Ed.), *Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, Cilt 1, Historiae Patriae Monumenta (HPM) 7, Torino, 1854.

Carlo Alberto 1857 Carlo Alberto [di Savoia] (Ed.), *Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, Cilt 2, Historiae Patriae Monumenta (HPM) 9, Torino, 1857.

Cassidy 2004 Cassidy, N. J., *A Translation and Historical Commentary on Book One and Book Two of the Historia of Georgios Pachymeres*, Doktora Tezi, University of Western Australia, Perth, 2004.

Clari 1956 Clari, R. d., *La conquête de Constantinople*, Lauer, P. (Ed.), Paris, 1956.

Cramer ve Düll 1985 Cramer, J. Ve Düll, S., "Baubeobachtungen an der Arap Camii in Istanbul", *Istanbuler Mitteilungen,* 35, 1985, 295-321.

Çınaryılmaz ve Ar 2020 Çınaryılmaz, N. E. ve Ar, B., "San Michele Church of Genoese Galata (Pera): Historic records and material evidence on its chronology", *A|Z ITU Journal of the Faculty of Architecture,* 17/2, 2020, 15-29.

Dalleggio d'Alessio 1946 Dalleggio d'Alessio, E., "Galata et ses environs dans l'antiquité", *Revue des études byzantines*, 4, 1946, 218-238.

Dalleggio d'Alessio 1961 Dalleggio d'Alessio, E., "Galata et la souveraineté de Byzance", *Revue des études byzantines,* 19, 1961, 315-327.

Delehaye 1902 Delehaye, H. (Ed.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Brüksel, 1902.

Desimoni 1876 Desimoni, C., "I Genovesi ed i Loro Quartieri in Costantinopoli nel Secolo XIII", *Giornale Ligustico di Archeologia, Storia e Belle Arti,* 3, 1876, 217-276.

Diakonos 2005 Diakonos, L., *The History of Leo the Deacon, Byzantine Military Expansion in the Tenth Century,* Çev. A. M. Talbot ve D. F. Sullivan, Washington D.C., 2005.

Doukas 1958 — Doukas, *Ducae, Historia Turcobyzantina (1341-1462)*, Grecu, V. (Ed.), Bükreş, 1958.

Ebersolt 1921 — Ebersolt, J., "Arab-Djami et ses sculptures byzantines", Ed. a.y., *Mission Archéologique de Constantinople*, Paris, 1921, 38-44.

Erkal 2011 — Erkal, N., "The Corner of the Horn: An Architectural Review of the Leaded Magazine in Galata Istanbul", *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture,* 28/1, 2011, 197-227.

Ernoul 1871 — Ernoul, *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, Mas Latrie, L. d. (Ed.), Paris, 1871.

Eyice 1969 — Eyice, S., *Galata ve Kulesi, Galata and its Tower*, İstanbul, 1969.

Eyice 1994 — Eyice, S., "Yeraltı Cami", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 502.

Froissart 1931 — Froissart, J., *Chroniques de Jean Froissart*, Cilt 12, Mirot, L. (Ed.), Paris, 1931.

Golden 1990 — Golden, P. B., "The peoples of the south Russian steppes", Sinor, D. (Ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990, 256-284.

Gottwald 1907 — Gottwald, J., "Die Stadtmauern von Galata," *Bosporus: Mitteilungen des Deutschen Ausflugvereins "G. Albert",* 4, 1907, 1-72.

Gregoras 1973 — Gregoras, N., *Rhomäische Geschichte, Historia Rhomaïke*, Cilt 1, Çev. J. L. v. Dieten, Bibliothek der griechischen Literatur (BGL) 4, Stuttgart, 1973.

Gregoras 2007 — Gregoras, N., *Rhomäische Geschichte, Historia Rhomaïke*, Cilt 6, Çev. J. L. v. Dieten ve F. Tinnefeld, Bibliothek der griechischen Literatur (BGL) 66, Stuttgart, 2007.

Gyllius 1997 — Gyllius, P., *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Çev. E. Özbayoğlu, İstanbul, 1997.

Hartmann 2001 — Hartmann, C. C. d. (Ed.), *Victoris Tunnunensis Chronicon cum reliquiis ex Consularibus Caesaraugustanis et Iohannis Biclarensis Chronicon*, Corpus Christianorum Series Latina (CCSL) 173A, Turnhout, 2001.

Janin 1950 — Janin, R., *Constantinople byzantine: Développement urbain et répertoire topographique*, Paris, 1950.

Janin 1969 — Janin, R., *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin, Première partie, Le siège de Constantinople et le patriarcat Oecuménique*, Cilt 3, *Les Églises et les Monastéres*, Paris, 1969.

Khalkokondyles 2014 — Khalkokondyles, L., *The Histories*, Cilt 2, Kaldellis, A. (Ed.), Cambridge, 2014.

Khoniates 1975 — Khoniates, N., *Nicetae Choniatae Historia,* Dieten, J. L. v. (Ed.), Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 11/1, Berlin ve New York, 1975.

Kim 2013 — Kim, H. J., *The Huns, Rome and the Birth of Europe*, Cambridge, 2013.

Kritovoulos 1983 — Kritovoulos, M., *Critobuli Imbriotae Historiae*, Reinsch, D. R. (Ed.), Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 22, Berlin ve New York, 1983.

Kuban 2010 — Kuban, D., *İstanbul, Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, İstanbul, 2010.

Kuş 2009 — Kuş, F., *Galata Surları*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2009.

Logothetes 2006 — Logothetes, S., *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, Wahlgren, S. (Ed.), Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 44/1, Berlin ve New York, 2006.

Makrembolites 1891 Makrembolites, A., "Λόγος Ἱστορικός" [Logos Istorikos], Papadopoulos-Kerameus, A. (Ed.), *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας* [Analekta Ierosolymitikis stakhyologias] *1*, 1891, 144-159.

Malalas 2000 Malalas, I., *Ioannis Malalae Chronographia*, Thurn, J. (Ed.), Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 35, Berlin ve New York, 2000.

Matthews 2012 Matthews, J., "The Notitia Urbis Constantinopolitanae," Grig, L. ve Kelly, G. (Ed.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Oxford, 2012, 81-115.

Meursius 1610 Meursius, J., *Glossarium Graecobarbarum*, Leiden, 1610.

Migne 1866 Migne, J. P. (Ed.), *Georgius Codinus, Ducas*, Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca (PG) 157, Paris, 1866.

Müller-Wiener 1998 Müller-Wiener, W., *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, Çev. E. Özbek, İstanbul, 1998.

Müller-Wiener 2001 Müller-Wiener, W., *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, Çev. Ü. Sayın, İstanbul, 2001.

Ivkovska ve Orlandi 2020 Ivkovska, V. ve Orlandi, L., "Istanbul's heritage at risk: the Galata district", *Territorio,* 93/2, 2020, 129-138.

Pakhymeres 1984 Pakhymeres, G., *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, Cilt 1, Failler, A. ve Laurent, V. (Ed.), Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 24/1, Paris, 1984.

Palazzo 2014 Palazzo, B., *Arap Camii veya Galata Saint Paul Kilisesi*, Çev. İ. B. Yenitürk, İstanbul, 2014.

Pertusi 1976 Pertusi, A., *La caduta di Costantinopoli*, *Le testimonianze dei contemporanei*, Cilt 1, Verona, 1976.

Pertz 1862 Pertz, G. H. (Ed.), *Cafari et continuatorum Annales Ianuenses, a. 1099-1294*, Hannover, 1862.

Philippides 1990 Philippides, M., (Ed.), *Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373-1513: An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century*, Brookline, 1990.

Preger 1907 Preger, T. (Ed.), *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, Cilt 2, Leipzig, 1907.

Pohl 1998 Pohl, W., "Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies", Little, L. K. ve Rosenwein, B. H. (Ed.), *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, Malden, 1998, 15-24.

Rapoport ve Savage-Smith 2014 Rapoport, Y. ve Savage-Smith, E. (Ed.), *An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities*, Leiden, 2014.

Sağlam 2018 Sağlam, H. S., *Urban Palimpsest at Galata & An Architectural Inventory Study for the Genoese Colonial Territories in Asia Minor*, Doktora Tezi, Politecnico di Milano, Milano, 2018.

Sağlam 2020a Sağlam, H. S., "Galata Kulesi'nin Ceneviz Dönemine Yönelik Bir Yeniden Değerlendirme", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies,* 2, 2020, 53-80.

Sağlam 2020b Sağlam, H. S., "Galata'da İhmal Edilmiş Ceneviz Yapılarına Dair Bazı Keşifler", Uslu, A. ve Benliay, A. (Ed.), *4. Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi (7-9 Aralık 2020, Online) (ICAR), Tam Metin Kitabı*, Elâzığ, 2020, 544-553.

Sauli 1831 Sauli, L., *Della colonia dei Genovesi in Galata*, Cilt 2, Torino, 1831.

Sauvaget 1934 Sauvaget, J., "Notes sur la Colonie génoise de Péra", *Syria,* 15/3, 1934, 252-275.

Schneider ve Nomidis 1944 Schneider, A. M. ve Nomidis, M., *Galata - Topographisch-Archäologischer Plan mit Erläuterndem Text*, İstanbul, 1944.

Schreiner 2018 Schreiner, P., "Die Chronik des Johannes von Biclar und ihre Bedeutung für die Geschichte Südosteuropas in der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts", Drauschke, J., Kislinger, E., Kühtreiber, K., Kühtreiber, T., Scharrer-Liška G. ve Vida, T. (Ed.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte: Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Cilt 2, Mainz, 2018, 829-842.

Skoutariotes 1894 Skoutariotes, T., "Ἀνώνύμου Σύνοψις Χρονική" [Anonymou Synopsis Khroniki], Sathas, K. (Ed.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* [Mesaioniki Bibliothiki], Cilt 7, Venedik, 1894, 1-556.

Sur ve Serin 2023 S ur, S. ve Serin, U., "A Reappraisal of the Genoese Walls of Galata (Fourteenth-Fifteenth Centuries) in Terms of Medieval Building Techniques and Masonry Traditions", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies,* 5, 2023, 95-122.

Tafel ve Thomas 1856 Tafel, G. L. F. ve Thomas, G. M. (Ed.), *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Cilt 1, Viyana, 1856.

Theophanes 1883 Theophanes, *Chronographia*, Cilt 1, Boor, C. d. (Ed.), Leipzig, 1883.

Tunay 1984 Tunay, M. İ., *Türkiye'de Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1984.

Tzetzes 1826 Tzetzes, I., *Historiarum Variarum Chiliades*, Kiessling, G. (Ed.), Leipzig, 1826.

Villehardouin 1872 Villehardouin, G. d., *La conquête de Constantinople*, Wailly, N. d. (Ed.), Paris, 1872.

Elektronik Kaynaklar

Uzantı 1 Uzantı 1: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Parsel Sorgu Uygulaması [içinde] Harita Genel Müdürlüğü Ortofoto (HGM Atlas), https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/

Uzantı 2 Uzantı 2: Koç Üniversitesi Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Merkezi (GABAM) İstanbul Surları Projesi, https://istanbulsurlari.ku.edu.tr/